

**SH. ABDINAZIMOV, Z. ISMAYLOVA,
B. QUTLÍMURATOV**

QARAQALPAQ TILI

11-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastıyqlağan*

**NÓKIS
«BILIM»
2018**

UOK 831.512.121 (075.3)
KBK 81.2 Qar
Q-92

Avtorlar:

Sh. Abdinazimov, Z. Ismaylova, B. Qutlimuratov.

Pikir bildiriwshiler:

- U. Jaqsımova** — *filologiya ilimleriniñ kandidati, TITU Nókis filiali «gumanitar hám sociallıq pánleri» kafedrası docenti;*
G. Qarlıbaeva — *Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti;*
Ú. Xojalepesova — *Nókis qalası 28-mekteptiñ qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni muğallimi.*

**Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
basıp shıǵarıldı.**

Qaraqalpaq tili. 11-klass ushın sabaqlıq. Nókis, «Bilim», 2018-
Q-92 jıl, 112 bet.

ISBN 978-9943-4445-0-8

UOK 831.512.121 (075.3)
KBK 81.2 Qar
Q-92

ISBN 978-9943-4445-0-8

© Sh. Abdinazimov hám t.b., 2018
© «Bilim» baspası, 2018.

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASINIŃ MÁMLEKETLIK GIMNI

Sózi I. Yusupov

Namasi N. Muhammeddinov

Jáyhun jaǵasında ósken bayterek,
Túbi bir, shaqası mıń bolar demek,
Sen sonday sayalı, quyashlı elseń,
Tınıshlıq hám ıǵbal sendegi tilek.

Naqıratı:

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan ańqıp, kiyik qashar shólinde,
«Qaraqalpaqstan» degen atıńdı,
Áwladlar ádiwler júrek tórinde.

Aydın keleshekke shaqırar zaman,
Mártlik, miynet, bilim jetkizer oǵan.
Xalqıń bar azamat, dos hám mehriban,
Erkin jaynap-jasnap, máńgi bol aman.

Naqıratı:

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan ańqıp, kiyik qashar shólinde,
«Qaraqalpaqstan» degen atıńdı,
Áwladlar ádiwler júrek tórinde.

§1. Qaraqalpaq tili hám onıń rawajlanıwı. Tildiń tálim-tárbiya hám basqa tarawlardagı orni

Qaraqalpaq tili — túrkiy tilleriniń toparına kiretuǵın til bolıp, ol XV ásirdeń aqırı XV ásirlerde xalıq tili bolıp qalıplesken. Qaraqalpaq xalıq tili usı dáwirde qalıpleskeni menen onıń quramına kiretuǵın ruw hám qáwim tilleri óziniń saǵaların erte dáwirlerden aladı. Qaraqalpaq xalqınıń bay awızeki ádebiyatı, folklorlıq dóretpelerinde qaraqalpaq ádebiy tiliniń awızeki túri payda boldı. Al, qaraqalpaq jazba ádebiy tili bolsa, XIX ásirge kelip qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri — Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh h.t.b. shayırlardıń qosıqları jazba túrde dóretiliwi menen qalıplese basladı. Qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń rásmiy is qaǵazları stiliniń úlgeri XVIII ásirde qaraqalpaq ahidnamaları, Orenburg materialları dep atalatuǵın yuridikalıq hújjetlerdiń tilinde payda bola baslaǵan edi. Qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń ilimiy stili hám publicistikalıq stilleri XX ásirdeń 30 — 40-jıllarına kelgende payda boldı. Yaǵnıy, 1924-jıldan baslap «Erkin Qaraqalpaq» gazetasınıń shıǵa baslawı publicistikalıq stildiń qalıplesiwine tiykar bolǵan bolsa, eń dáslepki «Álipbe», «Egedeler sawatı» qaraqalpaq tili sabaqlıqlarınıń hám basqa da kitaplardıń basılıp shıǵıwı, sózliklerdiń dúziliwi qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń ilimiy stiliniń qalıplesiwine tásir jasadı.

Búgingi kúnde qaraqalpaq tili jámiyetimizdiń barlıq tarawlarında qollanıladı. Jańa tuwılǵan nárestelerge qaraqalpaq tilinde gúwalıqnama jazıladı. Balalar baqshaları, mekteplerde, akademiyalıq licey hám kásip óner kolledjlerinde, joqarı oqıw orınlarında tálim-tárbiya jumısları qaraqalpaq tilinde alıp barıladı, gúwalıqnama, diplomları hám hár bir puqaranıń kimligin tastıyıqlaytuǵın eń tiykarǵı hújjet — pasportlar qaraqalpaq tilinde jazıladı. Barlıq mákeme hám kárxanalarda is júrgiziw, radio esittiriw hám telekórsetiwler, gazeta-jurnallar, nızamlar qaraqalpaq tilinde qabıllanadı. Kárxana hám shólkemlerdiń atları jazılǵan taqtaysahalar, kósheler hám qıyabanlardıń atları, jersuw atamaları qaraqalpaq tilinde jazılmaqta. Mine, bulardıń barlıǵı búgingi kúnde qaraqalpaq tiliniń jetilisip, bayıp hám rawajlanıp atırǵanınıń ayqın kórinisi. Demek, qaraqalpaq tili Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında turmıstıń barlıq tarawlarında mámleketlik til sıpatında qollanımaqta.

Solay etip, házirgi qaraqalpaq ádebiy tili túrkiy tiller arasındaǵı rawajlanǵan tillerdiń biri bolıp jetilisti. Respublikamızdıń óz ǵárezsizligin qolǵa kirgiziwi, respublikamız aymaǵında tilimizdiń mámleketlik til sıpatında háreket etiwın támiyinlewshi birqatar nızamlardıń shıǵıwı, tilimizdiń rawajlanıwı ushın keń imkaniyatlar ashıp berdi, ana tilimizdiń abıroyınıń artıwına, qollanıw shegarası hám múmkinshilikleriniń keńeyiwine unamlı tásir jasadı. Házirgi künde respublikamızdıń jámiyetlik turmısınıń barlıq tarawlarında qaraqalpaq tili mámleketlik tili sıpatında qollanıwı nızamlı túrde belgilep qoyıldı. Bul bolsa qaraqalpaq xalqınıń basqa xalıqlardan ózgesheligin bildiretuǵın baslı belgisi bolǵan qaraqalpaq tiliniń qollanıw órisin keńeytiw ushın imkaniyat jarattı.

Sóylew mádeniyatı — házirgi qaraqalpaq til iliminiń áhmiyetli máselelerinen biri bolıp, ulıwma hám til mádeniyatımızdıń rawajlanıwına úlken tásirin tiygizetuǵınlıǵı belgili. Sheshenlik óneriniń sırların úyreniw, óz pikirin bayanlawda til qurallarınan kerekli orınlarda sheber qollanıw barlıq tarawlarda xızmet etiwshi hárbir adam ushın turmıs zárúrligi bolıwı kerek.

Sóylew mádeniyatı insannıń sóylew háreketi menen baylanıslı bolıp, ol sóylewdiń ádebiy til normalarına sáykes keliw dárejesin belgilewshi, tildegi normalastırıw máselelerin óz ishine alatuǵın keń túsiniq.

Til — obyektiv túrde, sol tilde sóylewshi adamlardıń sanasında jaysaytuǵın hám sol tilde sóylewshiler ushın birdey ortaқ qatnas quralı, al sóylew bolsa, tildiń usı tiykarǵı xızmetiniń ámeliy jaqtan iske asıwı bolıp esaplanadı. Tildi jaman yaki jaqsı dewge bolmaydı, sebebi, sóylew ǵana jaman yamasa jaqsı bolıwı múmkin. Ulıwma xalıqlıq tilde awızeki sóylew tiliniń birlikleri, dialektizm, kásiplik leksika, turpayı hám mádeniyatsız sózler, jargonlar qollana beredi. Biraq hárqanday xalıq tiliniń baylıǵı — belgili dárejede normaǵa túsken ádebiy tili esaplanadı. Ádebiy til — bul belgili bir normalarǵa túsip, jetiliske, ulıwma xalıqlıq tildiń eń joqarı túri, yaǵnıy belgili bir normaǵa tiykarlanǵan til. Jámiyet ushın kerekli bunday normalardı tildiń rawajlanıw barısına qaray sol tilde sóylewshi xalıqtıń ózi tańlap aladı. Awızeki sóylew tiliniń birlikleri, dialektizm, kásiplik sózler, turpayı hám mádeniyatsız sózler, jargonlar ádebiy tildiń quramına kirmeydi, sebebi, olar ulıwma xalıqqa teńdey túsiniqli emes, olardıń qollanıw órisi sheklengen. Olardan jámiyettiń rawajlanıw talabına juwap bergenleri ǵana ádebiy tilge ótiwi múmkin.

Til jámiyetniń rawajlanıw barısında ózgerislerge ushırap turatuǵın jámiyetlik qubılıs, al, sóylew bolsa, onnan da kóbirek ózgerislerge ushıraydı. Sebebi, sóylew hárbir sóylewshiniń ózine tán bolǵan uqıplılıǵı, bilim dárejesi, tájiriybesi, ortalıǵı hám sóylew situaciyasına baylanıslı ámelge asadı. Til hám sóylew hámme waqıtta óz ara tıǵız baylanısta boladı, demek, belgili normaǵa túsken ádebiy tildi durıs paydalanıw, ayılajaq pikirdi anıq, durıs, taza hám kórkem etip bildiriwge járdem etedi, yaǵnıy, ol sóylewshiniń sóylew mádeniyatın joqarı kóteredi.

Sóylew mádeniyatınıń basqa pánler menen qay dárejede baylanıslı ekenligin anıqlamay, olar arasında tutqan ornın belgilemey turıp, bul tarawdıń rawajlanıwı, onıń ózine sáykes nızamlıqları haqqında sóz etip bolmaydı. Sóylew mádeniyatınıń jetik bolıwı onıń qanday jámiyette jasap atırǵanlıǵı, barlıq dógerek átirapımızdaǵı adamlar menen múnásibeti, óndiriste tutqan ornı, jámiyettegi úlesi, sóylew situaciyası sıyaqlı birqatar jaǵdaylar menen baylanıslı. Demek, til insan xızmetiniń hámme tarawları menen baylanıslı eken. Adamlar arasındaǵı qarım-qatnaslardıń arasında til arqalı ámelge asatuǵın qatnas eń áhmiyetlisi ekenligi oǵan ayrıqsha dıqqat penen qaraw zárúrligin keltirip shıǵaradı. Sóylew mádeniyatı adamzat tariyxınıń derlik barlıq dáwirlerinde de úsh áhmiyetli máselelerinen biri bolıp esaplanıp keldi. Sóylew mádeniyatınıń keń túrde úyreniliwi til ilimi páni ushın úlken áhmiyetke iye.

Til biliminde sóylew mádeniyatı túsiniǵiniń mánisin, áhmiyetin ashıp beretuǵın arnawlı jumıslar bolmaǵanlıǵı sebepli hár túrli kóz-qaraslardı ushıratamız. Tilshi alımlar sóylew mádeniyatın bir tilde durıs sóylew hám jazıw, pikirdi anıq hám túsiniikli bayanlaw, súwretlew hám obrazlı qurallardan ónimli, óz ornında paydalana alıw, sóylewdiń qısqaqlıǵı, ıqshamlıǵı, anıqlıǵı, milliyligi, sózdiń ápiwayı hám hámme ushın túsiniikli bolıwı sıpatında túsindiredi.

Joqarıda kórsetilgen baqlawlardıń hámmesi sóylew mádeniyatı ushın say. Biraq, usı jerde sonı da aytıp ótiw kerek, qaraqalpaq til biliminde házirge shekem sóylew mádeniyatı túsiniǵiniń áhmiyeti, mazmunı, izertlew obyektı máseleleri jeterli dárejede óz sheshimin tapqan joq.

Ózbek til biliminde H. Begmatov hám basqalar tárepinen dóretilgen «Ózbek nutqi madaniyati ocherklari» (Toshkent, 1988) qollanbasında

o'zbek til bilimining so'zlash madaniyati tarafi aldinda turgan mashqalarga ham vaziyatlar birqancha aniq bayan etilgan. Tilshilarning ko'rsatishida, «so'zlash madaniyati» tarafi tomondagilari o'z ishini aladi:

— adabiy tilning normativ tillik imkoniyatlari o'rganiladi, uning ulushiga ahvolday belgilanadi;

— adabiy tilning normativ til qurallari so'zlash madaniyati ko'z qaragandan bahalanadi, uning adabiy-korrem belgilariga iye dep atalishi mumkin bolgan qurallari aniqlanadi;

— so'zlash madaniyati janli so'zlash ushning paydali usunislardi ajratib aladi;

— adabiy tilning normativ til birlikleri o'z vaziyatining qay darajede orinlari janli so'zlash barisinda korip shug'illadi.

Adabiy tilning normativ duzilisining ameldegi sistemasi (til madaniyati ham so'zlash madaniyati ahvolday) belgilanadi, tiyisli ilimiy jummaqlar shug'illadi. So'zlash madaniyatining ulushiga teoriyalik maseleleri tomondagilari:

— so'zlash madaniyati haqqidagi ilimiy tusinikka aniqlik kirgiziv;

— so'zlash madaniyati ham til madaniyati tusiniklerin aniqlash ham olar arasidagi ozgishelikle belgilev;

— so'zlash madaniyatiga ilimiy tusinik ham ilimiy taraf sifatida aniqlama beriv;

— so'zlash madaniyati obyektin belgilev, ogan aniqlik kirgiziv, uning til bilimining basqa tarafolari menen baylanisni aniqlash;

— so'zlash madaniyati ham sheshenlik oneri arasidagi ulushmalik ham ozgishelik tareplerin aniqlash;

— sheshenlik onerinde so'zlash madaniyatining ornini ham rolin belgilev;

— so'zlash madaniyatining lingvistikalik ham panler aralik mashqalalarin belgilev ham olardi o'z ara shegaralash, lingvistikalik emes o'lshemlerge munasibetin olardi o'rganish zarurligin, uning normalarin aniqlash;

so'zlash madaniyati «madaniyatli so'zlash» tusiniklerin o'rganish, talqinlash, so'zlashning tiykarli lingvistikalik belgilarin, o'lshemlerin aniqlash.

— madaniyatli so'zlash ushning ulgi bola alatuqin ulgilerdi tabiv;

— so'zlash madaniyatining izertlashning teoriyalik ham ameliy aspektlerin aniqlash, bul aspektlerdi o'rganish lingvistikalik qubilislardi belgilev;

ádebiy tildiń ulıwma rawajlanıw nızamlıqları tiykarında baqlawlar alıp barıw;

— ádebiy til normalarındaǵı turaqlı hám ózgermeli qubılıslardı úyreniw;

— sóylew mádeniyatınıń ótmishtegi dástúrlerin úyreniw;

— imla sózlikleri dúzilisiniń ilimiy principielerin úyreniw hám belgilew;

— sóylew mádeniyatı tarawında qollanılatuǵın atamalardı tártipke salıw hám olardan durıs paydalanıwdı qadaǵalaw;

— jazba til mádeniyatı máseleleri, jazba tildiń áhmiyetin arttırıw, jazba til stillerin izertlew;

— jazba ádebiy til úlgili, mádeniyatlı til dep atawdı ilimiy jaqtan tiykarlaw, imla qaǵıydaların jetilistiriw, ondaǵı qáte-kemshiliklerdi saplastırıw;

— sóylew mádeniyatı máseleleri, onıń áhmiyetli táreplerin úyreniw, bul sóylew tiliniń ózine tán ózgesheliklerin, ádebiy normativ hám normativ emes táreplerin belgilew;

— awızeki mádeniyatlı sóylewdiń ólshemlerin belgilep beriw sıyaqlı máselelerdi kirgizedi.

Kórinip turǵanıday, sóylew mádeniyatın hártárepleme rawajlandırırw, awızeki hám jazba tilde ushırasatuǵın hár qıylı kemshiliklerdi saplastırırw, milliy ádebiy tilimizdiń dúnya tilleri arasındaǵı ornın, abıroyın belgilep beriwshi jámiyetlik hám siyasiy másele sıpatında mámleketlik áhmiyetke iye. Demek, sóylew mádeniyatı pánin úyreniw hárbirimiz ushın zárúr hám áhmiyetli eken.

Qaraqalpaq tilinde sóylew mádeniyatı boyınsha jazılǵan miynetlerge tiykarlana otırıp, sóylew mádeniyatına tómendegishe anıqlama beriw múmkin:

a) sóylew mádeniyatı — bir tilde durıs sóylew hám jazıw;

b) sóylew mádeniyatı — pikirdi ápiwayı, anıq hám túsiniqli bildiriw;

v) sóylew mádeniyatı — tildiń kórkemlew qurallarınan sheber, óz ornında paydalana alıw;

g) sóylew mádeniyatı — sóylewdiń qısqalıǵı, anıqlılıǵı, pikirdiń izbe-iz durıs bayanlanıwı;

d) sóylew mádeniyatı — sóylewdiń ápiwayı, hámme ushın túsiniqli bolıwı.

Sorawlarǵa awızsha juwap beriiñ:

1. Qaraqalpaqlar jasap atırǵan orınlardı aytıñ, onıñ tiykarǵı ornı qaysı jer?
2. Sóylew mádeniyatı degenimiz ne? Ol qalay payda boldı hám ol nege tiykarlandı?
3. Sóylew mádeniyatı pánin úyreniw ne ushın zárúr dep oylaysız?

1-shınıǵıw. Úzindini oqıñ. Til haqqındaǵı pikirlerden paydalanıp ana tiliñizge húrmetiñizdi bayanlap sóylep beriñ.

QUTADǴU BILIG

(Baxıtqa baslawshı bilim)

Tildiñ payda zâleli haqqında

Oqıw hám bilimge dilmashdur, bul til,
Adam ómiri ushın joldasdur, bul til.
Baxıtlı eter, til adamdı qádirler,
Añlamay sóyleseñ, geyde jábirler.
Ol misli háwlide jatqan Arıslan,
Tek ashıwı kelse ǵana tarısqan.
Óz tilinen azar shekken bir adam,
Mıñ pushayman menen jasaǵan mudam.
Sóz benen alaman bárhá ashıwdı,
Tilim alıp ketpespeken basımdı.
Uzın arqan qıla berseñ sóziñdi,
Bir künleri alıp keter óziñdi.
Shiyrin sózli adam kerek jasawı,
Aqıl bolar eken tildiñ tusawı.
Danışpan boladı bilip sóylegen,
Sol ushın da onıñ sózi ólmegen.
Hárbir sózdiñ tıp mánisin serledim,
Kóp sóylegen menen payda kórmedim.
Qısqa etip sóyle kelse iyini,
Mıñ sózdiñ de, bir sóz bolar túyini.
Az sózde danalıq aytsañ jetirip,
Kóp sóz kúlki eter tursañ kópirip.

Ezbe bolma, sózdiń bárin iyelep,
 Indemeseń atanarsań gúńelek.
 Sonıń ushın pikirleriń keń bolsın.
 Sıyqalangán jıltır sózler kem bolsın.
 Tiliń qısqa bolsa basıń ulǵayar,
 Sóziń qısqa bolsa jasıń ulǵayar.
 Tildiń bolar eki túrli xızmeti,
 Geyde sógis bolsa, geyde izzeti.
 Hárbir gápiń bir danalıq sóz bolsın,
 Til bilmegen soqırlarǵa kóz bolsın.
 Bilimsiz adamda soqırdıń túri,
 Sózińde boladı kewliniń kiri,
 Nam-nıshansız óler bárhá nadanlar,
 Sol ushın aqıllı bolıń adamlar.
 Insanlardıń ólse daǵı ózleri,
 Kóp adamnıń máńgi qalǵan sózleri.
 Jaqınlasa góрге keter gezleriń,
 Qaldır xalıqqa danıshpanlıq sózlerin.
 Kóp sóyledim tildi maqtap, jamanlap,
 Túsindire alsam bolar ámellep.
 Kerek sózler turar bárhá alınıp,
 Bolmasa miy qaltań keter jarılıp.
 Bunı tek sen ushın aytım, perzentim,
 Jáne de bar saǵan aytar niyetim.
 Bul sózlerim saǵan bolǵay násiyat,
 Sóz uqpaǵanlarda bolmas qásiyet.
 Mennen saǵan miyras altın, gúmisim,
 Sózge teń kelmeydi bári shirisin.
 Gúmis tez sawılar hám pánt beredi,
 Danalıq sóz gúmis alıp keledi.
 Ómirge miyrasdur danalar sózi.
 Sóz benen ashılar aqıldıń kózi.
 Kishpeyil bolıp sózdi orayman,
 Mennen dana bolsań úzir sorayman.
 Bul sózlerdi bilimlige arnadım,
 Bilimsizdiń tilin bile almadım.
 Meniń hesh isim joq bilimsiz benen,

Áy, dana! Tek sóyleseyin siz benen.
 Isıń aylanbasın deseń shalağa.
 Bárhá joldas bolgıl ullı danağa.
 Sóz sóylegen adam geyde adasar,
 Tıńlawshısı dúzetse de jarasar.
 Pitpeydi sóz hesh ornına qoyılmay,
 Buratılar nar túyeniń moynınday.
 Bilip sólewshiler bardur bir talay,
 Bárin xalıq qádirleydi hár qalay.
 Barlıq jańalıqlar bilimde bolar,
 Bilim menen aspanğa da jol salar.
 Bilim menen túsin sózdiń mánisin.
 Bilim menen aqla hár adam isin.
 Sóz arqalı elge bilim tarqadı,
 Adam mártebeli sózi arqalı.
 Bilimsizdiń kúni soqırlar kibi.
 Adam kózi sóz dur, danalıq-baxıt,
 Sózdiń parqın bilip, sóyle hár waqıt.
 Sóz benen güllener dástúr hám saltıń,
 Naqıl-maqal etip aytadı xalqıń.
 Adam kórki — júz, júzdiń kórki — kóz,
 Dana kórki — til, tildiń kórki — sóz.
 Sóz boladı qatnasıqtıń arqawı,
 Adamlar sınalar sózi arqalı.
 Sóz arqalı tanıs türk begleri,
 Sóz arqalı málim türk elleri.
 Danalardı oqıp kórip suyiniń,
 Danalıq sóz shesher turmıs túyinin.
 Bilimsiz tayaq jer bárhá tilinen,
 Bilimliler óz sózine qarattı,
 Táwbege keltirdi türk, arabtı.
 Sóz benen bilinip Xatamtaylıgı,
 Danalardıń bilim bolar baylıgı.

Yusup Has Hajib.

Qosıqtı kórkemlep oqıń.

2-shınıgıw. Qosıqtıń mazmunı tiykarında tekst dóretiń.

«HIBATUL-HAQOYIQ»

(Haqiqatlar siyligi)

Ilmnen dúr shashqıń kelse elińe,
 Áwel bastan itibar ber tilińe.
 Geyde adamǵa til jamanlıq qıladı,
 Oylanbay sóyleseń tisiń sınadı.
 Ádepli sóyleseń saqlanar janıń,
 Sol sebepli tiliń bolar dushpanıń.
 Ashshı sóylep úyrengeń soń jasınan.
 Geybirewler juda bolar basınan.
 Jaman sózden kewilde ǵam ornaydı.
 Tili ashshınıń aqlı tolıq bolmaydı.
 Oq jarası tez dúzelip ketedi,
 Sóz jarası súyegińnen ótedi.
 Jalǵız awız sózi aqmaq basshınıń,
 Kóp adamnıń qurıtadı dastıǵın.
 Oylanbay sóylegen bárhá ókiner,
 Oylanıp sóylegen ósip jetiler.
 Til arqalı bolar hár qıylı ǵawǵa,
 Til menen doslasar dushpan da jawda.
 Bilimge baylanǵan tildiń de túbi,
 Aqıllılıq bolar onıń bas jibi.
 Tildi iske salarda oylas aqlıǵa.
 Aytpaqshı bolǵan sóz elge maqulma.
 Rasululla payǵambar mınanday depti,
 Adam otqa túsken tili sebepli.
 Janıńnan gúder úz eki sóyleseń,
 Xalıq inanbas báribir sen óleseń.
 Jalǵan sózde máni bolmas jaltırar,
 Ótirikshi adam bárhá qaltırar.
 Hámme waqıt jolın tabar tuwrılıq,
 Óz sózińe sen qalarsañ quwrılıp.
 Bárhá panalap júriw qıyın tasanı,
 Náhaq bolsań bereketiń qashadı.
 Tuwrı sózli adam bolar pal kibi,
 Jalǵan sóz piyazday ashshıdur túbi.

Jalğan sóz — kesellik, tuwrı sóz — shıpa,
 Ótirikshi heshkimge etpegen opa.
 Jalgız sózden elge merez bolasań,
 Jalgız sózden qatarıńnan qalasań.
 Kórgiń kelse bárhá jaqsılıq jolın,
 Ústińe kiygeyseń tuwrılıq tonın.
 Sózińde túsiniksiz giyne bolmasın.
 Dushpanıń hesh waqıt sırıńdı almasın.
 Pámsizligiń ushın sağan kúlmesin,
 Sırıńniń hámmesin eliń bilmesin.
 Sırıńniń barlıgın dostıńa aytpa,
 Dostıńniń dostı kóp, ol basqa jaqta.
 Awızdan shıqqan sóz eldi aralar,
 Eliw jurtqa ósek bolıp taralar. *(A. Yugnakiy)*

3-shınıgıw. Berilgen úzindini oqıń. Shayırdıń bul qosıq qatarları arqalı ne aytpaqshı bolğanın túsindirıń.

Taza minsiz hasıl tas,
 Suw túbinde jatadı.
 Taza minsiz hasıl sóz,
 Oy túbinde jatadı.
 Suw túbinde jatqan tas,
 Jel tolqıtsa shıgadı.
 Oy túbinde jatqan sóz,
 Sher tolqıtsa shıgadı.

Jaqsınıń jaqsılıgı sol bolar,
 Jaman menen bas qosıp,
 Sóyleskendi ar eter.
 Jamannıń jamanlıgı sol bolar,
 Sóylese ózin-ózi júzi qara eter.
 Bir jaqsıgá sáwbetlesip sóz aytsań,
 Sol jaqsı jamanıńdı jasırıp,
 Írisıńdı mol eter.
 Bir jamanğa bas qosıp sóz aytsań,
 Sol jaman sırıńdı pash etip,
 Hárdayım dushpanıńa qor eter. *(Asan qaygı)*

4-shınıgıw «Ana tilim — maqtanıshım» temasında referat jazıń.

§2. Sóylew mádeniyatı — jámiyet mádeniyatınıń aynası. Sóylew mádeniyatı hám sóylew ádebi. Ullı danıshpanlarımızdıń sóylew ádebi haqqındaǵı pikirleri

Til mádeniyatı túsiniǵı belgili bir xalıqtıń ámelde qollanıwda bolǵan kópshilik tárepinen qabıllanǵan ádebiy tilin ańlatadı. Bunda til mádeniyatı sol tildiń rawajlanıw basqıshları, sonday-aq, úyrenilip atırǵan belgili bir dáwirdegi jetiskenlik dárejesinde kórinedi.

Al, sóylew sol tilde sóylewshi hárbir jeke adamnıń tilden paydalanıwı. Sonlıqtan, til mádeniyatı hám sóylew mádeniyatı óz ara baylanıslı, biri ekinshisin biykarlamaytuǵın, birgelikte rawajlanatuǵın tarawlar bolıp esaplanadı. Til biliminde «til mádeniyatı» hám «sóylew mádeniyatı» atamaları qollanıladı. Bul eki atama biri-biri tuǵız baylanıslı bolıwı menen ózgesheligine iye. «Til mádeniyatı» ataması ádebiy tildiń rawajlanıw basqıshı, onıń normalarınıń qalıplesiw dárejesin ańlatsa, «sóylew mádeniyatı» hárbir adamnıń til birliklerin sóylew barısında qollanıwı, onıń ádebiy til normalarına sáykesligin bildiredi.

«Sóylew ádebi», «sóz ádebi» atamaları haqqında toqtalatuǵın bolsaq, «sóz ádebi» túsiniǵine qaraǵanda «sóylew ádebi» túsiniǵı keńirek mánini ańlatıp, ol pikirde bayanlawdıń ózine tán bolǵan hámme táreplerin qamtıydı. Sonıń ushın «sóylew ádebi» ataması keńirek qollanıladı.

Áyyemgi dáwirlerden-aq, tilge insannıń minez-qulqı, mádeniyatın kórsetiwshi belgi sıpatında qaralǵan. İnsan xızmetiniń hámme tárepleri til menen baylanısta bolǵanlıǵı ushın til tek qarım-qatnas quralı emes, al insanıyılıq pazıyletlerdi jámlegen ádep-ikramlıq ǵáziyinesi bolıp esaplanadı. Ata-babalarımızdıń sóylew ádebi haqqında kóz qaraları, filosofiyalıq baqlawları ásirlerden-ásirlerge ótip turaqlasıp, bekkemlenip barǵan, arnawlı óner dárejesine kóterilgen. Tilden paydalanıwda qopal, mádeniyatsız sózlerdi qollanbaw, menmenlik, ósek hám ótirik sóylemew sıyaqlı birqansha talaplar qoyılǵan.

Sonıń ushın da, XI ásirde jazılǵan Maxmud Qashǵariydiń «Devonu luǵat-at túrk» shıǵarmasında «Ádeptiń bası til» dep kórsetilgen, yaǵnıy ádep-ikramlılıqtıń eń baslı, tiykarǵı belgisi — til ekenligi ayrıqsha atap ótilgen.

Sóylew ádebi haqqında aytilğan pikirlerdi Kayqawıstıń «Qabus-nama», Yusup Xas Hajiptıń «Qutadǵu bilig», Axmed Yugnakiydiń «Haqıyqatlar sıylığı» shıǵarmalarında, sonday-aq, Álisher Nawayınıń shıǵarmalarında ushıratıwǵa boladı.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarında, klassik shayırlarımız — Berdaq, Ájiniyaz shıǵarmalarında da sóylew ádebi sóz qúdireti ekenligi haqqında bahalı pikirler bildirilgen.

Insandı ruwxıy jaqtan jetilistiriw, kámil insan etip tárbiyalaw muqaddes Quran kitabında hám hádislerde de tiykarǵı másele sıpatında qaralǵan. Sol ushın Qurandı úgit-násiyatlawǵa arnalǵan diniy ádebiyatlarda da insannıń tili sóylew menen baylanıslı ekenligine ayrıqsha itibar berilgen. Quranda durıs sóylew, ótirik aytpaw, adamlardı sırtınan jamanlamaw, ósek sózlerdi basqalarǵa tasımaw, quday hám payǵambarlardıń atınan gúwaliq berip, ant ishiw h.t.b. tuwralı kóplegen ayatlarda maǵlıwmatlar berilgen. Máselen, «Háy, móminler, Alladan qorqıńlar, tuwrı sózdi sóyleńler (Ahzab súresi, 70 — 71 ayatlar)»; «Alla jaman sózlerdiń áshkara aytıluwın súymeydi (Nisa súresi, 148-ayat)». Bul jaǵday Axmed Yassawiy, Sulayman Baqırǵanıy sıyaqlı shayırlar dóretiwshiliginde de kózge túsedı. Máselen, Axmed Yassawiy óziniń hikmetleriniń birinde «Parsiy tilin biliban kóp aytadur túrkini» dep jazıp óziniń parsı tilin jaqsı bilgen halda túrkiy tilinde hikmetler dóretkenin bildiredi. Sonlıqtan da, ol túrkiy tildiń tazalıǵı ushın gúresken eń dáslepki kórkem sóz iyelerinen esaplanadı.

Sóylew mádeniyatı tariyxınan bizge belgili bolǵanıday, ótmishte sheshenlik óneriniń eń dáslepki kórinisleri Mısır, Assuriya, Vavilon hám Hindistan mámleketlerinde payda bolǵan edi. Keyin áyyemgi Greciyada hám Rimde sheshenlik óneri (oratorlıq) birqansha rawajlanıp, mámlekettiń ishki hám sırtqı siyosatında áhmiyetli orın iyelegen. Áyyemgi dáwirde Mısır, Assuriya, Vavilon hám Hindistan sıyaqlı mámleketlerde tilden paydalanıwǵa ayrıqsha kewil bólgen. Olar tilge insannıń kámillik dárejesin kórsetetuǵın belgi, yamasa tıńlawshılardı isendiriw quralı sıpatında múnásibette bolǵan.

Áyyemgi Hindistanda sóylew mádeniyatınıń rawajlanıwı «Maxabxarat», «Ramayana» sıyaqlı dástanları menen baylanıslı. Bul dástanlarda jetik insangá tán qásiyetler, belgiler, ózgeshelikler júdá joqarı dárejede táriyiplengen. Sonday-aq, hind xalqınıń áyyemgi diniy qosıqları jazılǵan vedalar waqıttıń ótiwi menen qarapayım xalıq ushın túsiniłwi qıyınlasıp barǵan. Nátiyjede, olardıń tilin ápiwayı túrde túsiniw

hám túsindiriw ushın sózlikler dúziw, qıyın sózlerdi túsindirip beriwge, sonday-aq, vedalar tili hám stilin úyreniwge zárúrlık kúsheygen. Bul bolsa óz gezeginde hind oratorlıq óneriniń rawajlanıwı ushın sezilerli dárejede túrtki bolǵan. Bul ózgerisler nátiyjesinde hind til biliminde bir qatar ullı shıǵarmalar dóretilgen. Áyyemgi Greciya-da adamnıń sheshenlik bilimlerine iye bolıwı siyasiy áhmiyetke iye bolǵan. Oratorlıqtıń sırların biliw tek mámleket basshısı, xalıq jetekshilerine ǵana emes, basqa adamlarǵa da shárt bolǵan. Bul sol dáwirdegi sud oratorlarınıń mısasında da kózge taslanadı.

Sebebi, hárbir kisi sud aldında ózin shıraylı sózleri menen qorǵay alıwı zárúr bolǵan. Bunnan tısqarı joqarı qatlam wákillerine xızmet etiwshi sheshenler de bolǵan. Olar tiykarınan saltanatlı jıyınlarda, túrli rásmiy keshelerde mámlekettiń joqarı qatlam wákillerin táriyiplew menen shuǵıllanǵan. Nátiyjede, maqtaw sheshenligi payda bolǵan. Dáwir talabı hám turmıs zárúrligi bul dáwirde bir qatar dúnyaǵa tanılǵan dańqlı sheshenlerdi jetilistirip shıǵarǵan. Bul haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlar Gomerdiń «Illiada» hám «Odiseya» shıǵarmaları arqalı jetip kelgen. Bul shıǵarmalardı izertlegen Rim shesheni Kvintihan tásirli, ápiwayı hám sulıw pikir bayanlaw imkaniyatları keńliginiń gúwası bolǵan. Ol bul shıǵarmalarda pikir bayanlawda awızeki sóylew óneriniń roli úlken ekenligin hám sóylewdiń mazmunlı bolıwın támiyinleytuǵın ápiwayılıq, anıqlıq, kórkemlik, tásirsheńlik sıyaqlı belgiler sózdiń kórki ekenligin ayrıqsha atap ótken.

Greciya tariyxındaǵı ullı sheshenlerdiń biri — Demosfen. Ol sudta ózin qorǵawshı sud oratorı dárejesinen siyasiy orator dárejesine kóterilgen. Demosfen óz ústinde tınımsız jumıs alıp barǵan. Ázzi dawısı hám qaltırıp turatuǵın iynin dúzetiw ushın ol awzına tas salıp, iynine qılısh tirep turıw sıyaqlı shınıǵıwlar menen óziniń fizikalıq kemshiliginen qutilǵan. Onıń sózi siyasiy sıpatqa iye bolıp, jaǵdayǵa qaray ózgerip barǵan, onıń sózi tıńlawshılarına sáykes ápiwayı, túsiniqli, saltanatlı, salmaqlı, anıq bolǵan. Demosfen xalıq arasında úlken húrmet-izzetke iye bolǵan.

Demosfennen keyingi dáwir sheshenligi Aristoteldiń atı menen baylanıslı. Ol óziniń sheshenlik ónerine arnalǵan «Ritorika» atlı shıǵarmasında bul ónerdiń názik tárepleri haqqında pikir júrgizedi. Ol eń dáslep sheshenniń óz sózin durıs qurastırıwına, anıqlıǵına itibar beredi. Onıń pikirinshe, eger sózleriń anıq bolmasa, sheshen óz

aldına qoyğan maqsetine erise almaydı. Ol sonday-aq, sóylew proce-sinde til birliklerinen kórkem súwretlew qurallarınan kereginen artıq paydalanıwdı qaralaydı. Ol óz shıǵarmasında bul ónerdiń tiykarın quraytuǵın bes nársege yaǵnıy sheshen tárepinen materialdıń durıs tańlanıwına, olardıń jaylastırılıwına, materialdıń ózin eslep qalıp, sóz qurılısına itibar beriw, úyreniwge, sóz benen bayanlawǵa, kóz aldına keltiriw arqalı aytıwǵa ayırıqsha itibar beredi.

Áyyemgi Rimde jetilisip shıqqan belgili sheshenlerden biri — Cice-ron. Ciceronniń sheshenlik óneriniń ózine tán tiykarǵı belgileri tó-mendegiler:

1. Sheshenniń ózine isenimi bekkem bolıwı kerek. Bunıń ushın sheshen óz sózinde bildirilgen pikirge tolıq iseniwi kerek.

2. Sóz tolıq dálilge iye bolıwı kerek.

3. Materialdı toplaw — sóylewge tayarlıqtıń tiykarı.

4. Materialdı durıs jaylastırıwǵa ayırıqsha itibar beriw kerek. Ma-terialdı ornalastırıw sonday bolsın, ol tolıq ózlestirip alıwǵa jeńillik jaratıp bersin. Bunıń ushın tekstti anıq bólimlerge bóliw kerek.

5. Hárqanday tarawda da sóylewdiń tabıslı shınıǵıwın biliw máse-lesi sheshedi. Eger sheshen óz sózi qaratilǵan tarawdı jaqsı bilme-se, ol qanshelli talantlı bolmasın óz tıńlawshısınıń dıqqatın awdara almaydı. Ciceron gáp qurawǵa ayırıqsha itibar beredi. Onıń pikir-inshe, hárbir gáp talapqa juwap bererlik dárejede quralǵanda ǵana jaqsı nátiyje beredi. Ciceron tárepinen islep shıǵılǵan sheshenlik sóziniń qurılısı tómendegishe bolǵan:

1. Kirisiw.

2. Jumıstıń mazmunın bayanlaw.

3. Keyingi bólimlerin bayanlaw.

4. Dáliller — sózdiń eń áhmiyetli bólegi.

5. Tiykarǵı mazmundı atap ótiw.

6. Jwmaq jasaw.

Joqarıda atı atalǵan alımlardıń sóylew mádeniyatı, sheshenlik óneri haqqındaǵı kózqarasları sol dáwirdiń dúnya mádeniyatınıń rawajlanıwına úlken tásir kórsetip, Evropada sóylew mádeniyatınıń ayırıqsha pán sıpatında payda bolıwına tiykar saldı. Orta Azi-ya xalıqları mádeniyatı tariyxında sóylew mádeniyatınıń ózine tán ornı bar. Bul elde sheshenliktiń rawajlanıwı hám bekkemleniwinde Quranda insanlardı ruwxıy páklikke baǵdarlaw, olarǵa tuwrı joldı kórsetiw, ádep-ikramlılıqqa jat dep esaplangan illetlerden qutqarıw

maqsetindeki pikirlerdi «Söz jârdemide musılman adam jâmiyetlik ómirde ádatqa erisedi. Söz insaniyattı gózzallıqqa ashıq etedi hám azaplardan qutqaradı. Söz insandı dúnyalıq hám ilahıy jetiskenlik shıńlarına alıp shıǵadı» dep keltiredi.

Abu Rayxan Beruniy, Abu Nasr Farabiy, Ibn Sina, Abdulla al Xorezmiy, Maxmud Qashǵariy, Yusup Has Hajib, Zamaxshariy, Axmed Yugnakiy, Alisher Nawayı sıyaqlı danıshpanlardıń dóretiwshiliginde de sóylew mádeniyatına tiyisli biybaha pikirler bar.

Sóylew mádeniyatına úlken úles qosqan alımlardıń biri Abu Nasr Farabiy sóylewdiń qay dárejede jetik tolıq bolıwın aqıl menen baylanıstıradı. Ol insandıń sóylew barısında ózin tutıwı basqalar menen sáwbetlesiw, qarım-qatnas payıtında itibar beriliwi kerek bolǵan táreplerin til haqqındaǵı ilimler—grammatika hám logika pánleriniń óz ara baylanıslı ekenin kórsetedi. Onıń pikirinshe, insan oyı usı úshewiniń tolıq talqısınan ótkennen keyin ǵana jetik bolıwı múmkin.

Abu Ali ibn Sina bolsa sheshen tómendegilerge ámel etiwı lazım dep esaplaydı.

1. Násiyat qopal túrde berilmewi kerek.

2. Sáwbetlesiniń bilim dárejesin esapqa alıwı kerek

3. Násiyatqa, waz aytıwǵa kóp berilmew kerek, onı doslıq sáwbet túrinde alıp barıw kerek.

4. Násiyattı múlayım hawazda hám jeke ózine aytıw kerek.

5. Eger, kemshiligin aytpaqshı bolsań, basqalardıń kemshiligi menen salıstırıp al.

6. Eger, óz isenimińdi aytpaqshı bolsań, tek bir mısálǵa súyenbe, bálkim, kóp mısallar menen dálille, sáwbetlesińdi bunı júregine túyip alıwǵa, usı nârise haqqında oylawǵa hám haqıyqattı izlewge isendir.

7. Eger, sáwbetlesiń seniń gáplerińe itibar menen qulaq salıp atırǵan bolsa, sáwbetti aqırına shekem dawam ettir hám hesh nárseni sır saqlama, lekin onıń itibarsızlıǵın sezseń, gápti basqa temaǵa bur.

Sóylew mádeniyatı tariyxında XI ásirde jasap ótken ullı alım Kayqawıstıń «Qabusnama» shıǵarması da áhmiyetli orın iyeleydi. Ol bul shıǵarmada sóylewshige násiyat tárizinde bir qatar pikirlerdi bayanlaydı:

Adam sózge sheber hám sheshen bolıwı lazım, bilmegen ilimińnen sóylemegil. Eger, söz aytpaqshı bolsań, sonday söz ayt, sózińniń raslıǵına hámme guwalıq bersin. Aytqan sózińnen pushayman qılmaıyn deseń oylanbastan sóyleme, hárbir sózdi oylap sóyle. Suwıq söz

sóyleme, suwıq sóz — bir tuqım, onnan dushpanlıq ónip shıǵadı. Kóp bil de, az sóyle, az bilseñ kóp sóyleme, sebebi aqılsız kisi kóp sóyleydi».

Yusup Has Hajibtıń «Qutadǵu bilig» shıǵarmasında da tildiń pa-zıyleti, payda-zıyanı haqqında bahalı pikirler bar:

Sózińe ıqtıyat bol, basıń ketpesin,
Tilińe ıqtıyat bol, tisiń sınbasın...
Amanlıqla kórgiń kelse ózińdi,
Tilińnen shıǵarma jaman sózińdi.
Danışpan boladı bilip sóylegen,
Sol ushın da onıń sózi ólmegen.
Nadannıń sózi óz basın jeydi...
Eki nárse qartaytpaydı adamdı:
Biri — sózi, biri — qulqı, saldamlı.

Axmet Yugnakiy óziniń «Hibatul-haqayıq» shıǵarmasında sóylegende sózdi oylap, asıqpay dúziwge, kereksiz, qolaysız sózlerdi qol-lanbawǵa, mazmunlı sóylewge shaqıradı. Naduris ayılǵan sóz sebepli keyin qısınıp, azap shegip júrmе, dep sóylewshige «Sózdi saylap sóyle, asıǵıp aytpa, kerek emes sózlerdi jasır, jaman is sebepli keyin basıńdı jasırıp júrmе» — dep eskertedi.

Abilqasım Maxmud az Zamaxshariydiń «Názik ibaralar» shıǵarma-sında sóylew mádenyatına arnalǵan tómendegi pikirler ushırasadı: «Óz doslarıńdı eń jaqsı xoshirey sózler menen yad et, meyli olar sennen uzaqta jasasa da. Óz dostıńnıń sózin dıqqat penen tıńla, onı tıńlawǵa ıqlasıń bolmasa da, onıń húrmetin ornına qoy. Eger tilińdi sózden tiya almasań, óz dizginińdi shaytangá tapsırǵan bolasań».

Alisher Nawayı óziniń «Muhakamatul luǵatayın» shıǵarmasında hárbir tildiń úlken yamasa kishiligine qaramay onıń ózine tán tá-repleri bar, olardı basqa bir tillerden tabıw múmkin emes, degen pikirdi aytip, parsı tili dańq shıǵarǵan til bolǵanına qaramay túrkiy tilinde bolǵan bazıbir imkaniyatlar onda joq ekenligin bayan etedi hám dálil sıpatında sol dáwirdegi túrkiy tillerinde bar bolǵan 99 feyil sózdi mısıl keltirip, olar parsı tilinde joq ekenligin atap kór-setedi.

Alisher Nawayı óziniń «Maxbubul-qulub» shıǵarmasında keltirgen «Kóńil ǵáziynesiniń qulpı — til, ol ǵáziyneniń gilti — sóz bil, Jaqsı sózli adam jumsaqlıq penen dostına sóz aytadı. Kewilge túsiwi

múmkín bolğan ğam onıń sózi menen joq boladı. Sózde hárqanday jaqsılıqtıń imkanı bar. Tilge itibarsız — elge itibarsız. Til — sóylewdiń quralı. Sóziń kewlińde pispegenshe, tilge alma» sıyaqlı hikmetli sózlerdi aytadı.

Qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń kórnekli wákili Ájiniyaz «Aytqan sózdiń maǵanasın bilmese, onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı» degen qatarlar arqalı sóylewge bolğan ayrıqsha itibarın bildiredi. Berdaq óziniń «Jaqsıraq» qosıǵında:

Tereń aqıl kerek sózdi dizbege,
Tınıq qıyal kerek bárin sezbege,
Suw ishinde uwayımsız júzbege,
Bir qayıq júzlegen saldan jaqsıraq, — dep jazadı.

Demek, til tárbiyası ruwxıy jaqtan jetik, kámil insan tárbiyasınıń tiykarı bolıp, bul tárbiyada shańaraq, mektep, jámiyet hám kitaptıń ornı ayrıqsha.

Insannıń sóylew mádeniyatın rawajlandırıw sóylew kónlikpesi dáslep payda bolatuǵın shańaraqtan baslanıwı, shańaraq aǵzaları bir-biri menen óz ara qarım-qatnas payıtında, ádebiy til qaǵıydalarına sáykes, ádep-ikramlıq normaların saqlaw arqalı shańaraqta sóylew mádeniyatın qalıplestire aladı. Bunday tárbiya balalar baqshasında da dawam etip, bul jerde durıs sóylew, ótirik aytpaw, kóp sóylemew, oy-lap sóylew sıyaqlı sóylew ádebine tiyisli qásiyetlerdi tárbiyashı arqalı balalar sanasına sińdirilip barıladı. Insannıń sózi tolıq qalıplesip úlgergen oqıwshılıq dáwirde oqıwshı qaraqalpaq tiliniń qaǵıydaları menen jaqınnan tanıladı, ádebiy til normaları, milliy til, ádebiy til hám dialektler, olar arasındaqı ózgesheliklerdi úyrenedi.

Bul dáwirde biz muǵallimniń sóylew mádeniyatınan, yaǵnıy onıń sózi hár qıylı dialektlik sózlerden turpayı hám mádeniyatsız sózlerden awlaq, grammatikalıq jaqtan durıs, sóylewdiń awızeki hám jazba túr-lerin sheber paydalangan ustaz arqalı sóylew haqqında túsiniqlerimiz rawajlanıp baradı.

Bunda dáslep durıs aytıw hám durıs jazıw arasındaqı ayırmashılıqtı túsiniw alamız, esitkenine qarap emes, jazılıwı tiyis qaǵıydalardı súyenip jazsa ǵana qátege jol qoymaytuǵınlıǵın bilip aladı. Durıs sóylew qaǵıydaların jaqsı úyrenip alǵan oqıwshınıń sawatlılıq dárejesi de, tiliniń rawajlanıwı da jaqsı boladı.

Hár bir oqıwshınıń tildegi sózlerden, tildiń kórkemlew qurallarınan túsiniw, tańlap qollanıwı óz sózin shıraylı, tásirli, jaǵımlı etip qurawı onıń dóretiwshilik bayan yamasa shıǵarma jumısında kórinedi. Mádeniyatlı sóylewdiń mánisin, nızam qaǵıydaların bilip alıw shañaraqtan baslap joqarı oqıw orınlarına shekemgi basqıshlarda kitap penen islesiw arqalı úyretip barıladı.

ÁJINIYAZ QOSÍBAY ULÍ SÓYLEW ÁDEBI HAQQÍDA

Sóylegende sheker eter sózińdi,
Kórgende biymaǵur eter ózińdi.

(Ellerim bardı)

Aytqan sózdiń maǵanasın bilmese,
Ol adamnan tilsiz ósken mal jaqsı.

(Jaqsı)

Sóz jayılar elden-elge,
Sózler shıǵar dilden-dil.

(Túser)

Jayılmasa sózi xalıqqa,
Shayır góne tamǵa megzer.

(Megzer)

Sózdiń nayza sipet óter,
Óz basına sóziń jeter.

5-shınıǵıw. Berilgen tekst tiykarında «Sóz sıyqırı» temasında bayanat jazıń.

«QABUSNAMA»DAN

Áy balam, bilgil, xalayıq tórt túrli boladı, sóz tórt túrli boladı: xalayıqtıń biri — sol biledi, biletuǵının da biledi, bunday kisi alımdur, oǵan boysınıw lazım. Biri — ol biledi, biletuǵının bilmeydi, ol uyqıdadur, onı oyatıw kerek. Biri — sonday bilmeydi, bilgenin de bilmeydi. Ol ańqaw-nadandur, onnan qashıw kerek. Sóz tórt túrli boladı: birinshisi — biliwge hám aytıwǵa kerek emes sózler, ekinshisi — biliwge hám aytıwǵa zárúr bolǵan sózler, úshinshisi — biliwge zárúr

ligi joq, biraq aytsa bolatuğın sózler, tórtinshisi — bilse bolatuğın, biraq aytıwǵa keregi joq sózler. Biraq aytılatuğın hám biliw kerek sóz sonday boladı, dúnyanın jaqsılığı sol sózge baylanıslı boladı. Bunday sóz dúnya ushın paydalıdur. Bunday sózdiń aytıwshıǵa da, esitiwshige de kóp paydası bar. Biliw múmkin dağı, aytıw múmkin bolmaytuğın sózler sonday boladı: bir hámeldar yaki bir dos adamnıń ayıbı sağan málim boladı. Aqıl menen oylağan waqta onı aytıw uyatsızlıqdur. Sol ayıptı aytsañ, sol hámeldardıń ashıwı keledi, dostıń sennen qapa boladı. Yaki óz basına úlken is hám ǵawǵa arttırıp alasañ, sonıń ushın bul sózdi biliw kerek, biraq aytpaw lazım. Bul tórt sózdi bayan ettim. Bulardıń jaqsısı hám biliw, hám aytıw zárúr bolǵan sózdur. Bul tórt sózdiń eki tárepi bar: biri gózzal tárepi, ekinshisi jaman tárepidur. Xalıq aldında sóyleytuđın sóziń gózzal bolsın, bul sózdi xalıq qabil etsin. Xalayıq sóz benen bálent dárejege eriskenińdi bilsin, sebebi adamnıń mártebesin sóz arqalı bileği, sózdiń mártebesin adam arqalı bilmeydi, sebebi hár adamnıń awhalı jay-jağdayı óz sózi astında jasırınǵan boladı, yağnıy bir sózdi bir ibara menen aytsa boladı, onda esitken adamnıń kewili jağdaysız boladı, sol sózdi basqa bir ibara menen aytsa, esitken kisiniń kewili menen ashıladı.

Hikaya. Sonday dep esitkenmen, bir kúni Xarun ar Rashid bir tús kórđi, yađnıy awzındađı barlıq tisleri túsip qalǵan mısh. Azanda turıp bir tús jorıwshını shaqırıp bul tústiń jorıwı ne dep soradı. Jorıwshı ayttı: «Áy, Ámiralmuminniń, seniń qasındađı hámme aǵayın-tuwısqanlarıń óledi, sennen basqa hesh adam qalmaydı». Xarun ar Rashid ayttı: «Meniń betime sonday ǵam-dárt penen tolǵan sózdi aytasañ ba? Eger meniń hámme aǵayınlerim ólse, men ne is qılaman hám qalay kún keshiremen?» — dep jorıwshıǵa júz tayaq urıwdı buyırdı. Keyin basqa bir jorıwshını shaqırdı hám túsiniń jorıwın soradı. Jorıwshı ayttı: «Áy, Ámiralmuminniń, seniń omiriń hámme aǵayınlerińniń ómirinen uzaq boladı». Xarun ar Rashid ayttı: «Bárshe aqıldıń birew hám ekewiniń jorıwı bir jerden shıǵadı. Biraq áwelgi jorıwshınıń ibarası menen keyingi jorıwshınıń sóziniń arasında úlken pariq bar» hám (Xalifa) keyingi jorıwshıǵa júz tillá beriwdi buyırdı.

Suwıq sóz sóyleme. Suwıq sóz bul bir dán, onnan danıshpanlıq ónip shıǵadı. Qanday dana bolsañ da, ózińdi nadan tutqıl, óytkeni sonda sağan ilim-óner úyreniw esigi ashıq bolar. Sózdi hám ilimdi

jaqsı bilseñ de, hesh bir sózdi buzba, tuwrı táriple. Sózdi ózgertpey, buljıtpay sóyle. Hámeldarlar menen hámeldarlarday, ápiwayı adamlar menen ápiwayı adamlarday sóyleskil, (bunday waqta da) aqıllılıq shegarasınan shıqpa, seniñ sóziñ esitken adamğa awır tıyilmesin, (eger sonday bolmasa) sóziñdi hám dáliyil menen de tınlamaydı, (bunday waqta) olardıñ ırzalığına qarap sóylegil (sonıñ menen sen ol jağdaydan) aman bolasañ.

Áy balam, sen qanshelli sóz shesheni bolsañ da, sóz bilimdanlığı wağında issiz bolıp qalmawıñ ushın óziñdi bilgenlerden pásirek usla. Kóp bil de, az sóyle, az bilseñ kóp sóyleme, sebebi aqılsız kisi kóp sóyleydi: aytqan ekenler, úndemiy otırıw salamatlılıq sebebidur dep. Sebebi kóp sóylewshi aqıllı adam bolsa da, xalıq onı aqılsız deydi, aqılsız adam úndemey otırsa, adamlar onı aqıllı dep esaplaydı. Eger, sen júdá pák, jaman islerden óziñdi tıyıwshı bolsañ da, óziñdi maqtamağıl, sebebi óz paydañ ushın gúwa bolsañ, seni hesh kim tınlamaydı, seni xalıq maqtasın, soğan háreket etkil hám sonday etip sóylegil: bul sóz sağan payda keltirsın, biykar hám zaya ketpesin.

§3. Mádeniyatlı sóylew hám onı qalıplestiretuğın tiykarğı belgiler

Hámme aǵzañ tozar, biraq til tozbaz biraq,
Múshelerdiñ mıqlısı til der edim.
«Tilim awırdı» dep doktorğa qatnap,
Ukol alıp júrgen adam kórmedim.

(I. Yusupov)

Ana tilimiz — bul xalqımızdıñ arı-hújdanı, adamgershilik aynası, onı hár tárepleme tereñ úyreniw nátiyjesinde xalqımızdıñ ótkendegi miyrasların, tariyxımız benen mádeniyatımızdı, ádebiyatımızdı, salt-dástúrlerimiz benen úrp-ádetlerimizdi bilip alıwğa erisemiz. Sonıñ ushın da, ana tili — bul millettiñ negizgi tiregi bolıp tabıladı.

Mádeniyatlı sóylew degende biz sóylew menen jazıwdağı sıpayılıqtı yaqi birewge izzet-húrmetlilikke túsiniw qoymastan, sózdi dál qollanıw sheberligin, bildirejaq pikiriniñ anıqlılıǵın, oydıñ ıqshamlılıǵı menen til ótkirliğin túsinemiz.

Qálegen insan sózlerdiñ leksika-grammatikalıq mánileri menen onıñ tilde qollanıw ózgesheligin ózlestiriw nátiyjesinde sózlerdi

duris qollana biliwge ádetlenedi. Adamlarğa mehir-muhabbat penen qarawğa úyrenedi, logikalıq oylawı rawajlanadı, duris sózlilik penen haq niyetlilik, álpayımlılıq penen sıpayılıqtı, gózzallıq penen súy-ispenshilikti, túsimpazlıq penen miyzamkeshlikti. Qayırqomlıq penen miyirmanlıqtı bilip alıwğa erisedi. Tilimizdiń leksikasında qanshama jangá jaǵımlı shiyrin sózler kóp ekenligine guwa boladı.

Til — bul millettiń biybaha ruwxıy baylıǵı. Demek, solay eken, til arqalı xalqımızdiń tariyxıy úrp-ádetleri, mádeniyatı, ádebiy miyrasları sawlelenedi. Ilimdi, mádeniyattı úyreniw texnikanıń sırın biliw jaqsı ónerdi, kásipti iyelew, hártárepleme jetiliskeń mádeniyatlı kishipeyil, adamgershilikli, miynetsúygish azamat bolıp tárbiyalanıw — bulardıń hámmesi ana tilin jetik biliw arqalı júzege asadı. Solay eken, biz óz ana tilimizdi húrmetlewimiz, onıń qádirine jete biliwimiz kerek boladı. Bul ushın tildiń sózlik quramındaǵı sózlerdiń mánilik ózgesheliklerin, onıń grammatikalıq qurılısın tereń iyelep alıwğa erisiwimiz kerek boladı. Sonda ǵana biz, óz pikirimizdi basqalarǵa duris jetkeriwde qálegen anaw yamasa mınaw sózdi gápte orınlı qollana alamız. Sebebi, sóz — bul oydıń sawlesi, oy túsiniksizliginen sóz túsiniksizligi payda boladı, áńgime sózde emes, sózdiń qanday sóz benen aytılwında, — deydi ullı sınshı V.G. Belinskiy. Demek, sózdi qalay bolsa solay ayta salıwda emes, al onı zárúrli jerde orınlı qollana biliwde. Sonıń ushın, sóz mülkiniń sultanı A. Nawayı «Til — ruwxıy baylıqtıń qulı, sóz — onıń gilti» — dep júdá duris bahalaydı.

Haqıyqatında da, sóz — bul tildiń tawsılmas miywesi, eger adam usı miyweni qanshama hár tárepleme tereń iyelese, sózdi erkin túrde gápte duris, orınlı, júyesine keltirip qollana alsa ǵana, sóylewshiniń sózge sheshen, mádeniyatlı insan ekenligi bilinedi. Eger óz ana tiliniń sóz baylıǵın úyrenip, bilgen sózleriniń mánisin tereń ańlaǵan menen kúndelikli turmısta aqılǵa muwapıq paydalana almasa, ol sawatlı insan bola almaytuǵınlıǵı turǵan gáp.

Álbette, sawatlılıq — bul tek jazba túrde ǵana emes, qálegen insanniń ádebiy tilde duris sóyley bilwine de baylanıslı. Sebebi, sózdiń jangá jaǵımlı shiyrin bolıwı yamasa adamǵa azar beriwshi ızalı, ashshı bolıwı sóylewshiniń sózdiń mánisine itibar berip sóylewine tikkeley baylanıslı ekenin umıtpaǵanıwız maqul. Sonıń ushın: «Biyday naniń bolmasa, biyday sóziń joq pa edi» dep aytqan.

Haqıyqatında da, biziń hárbirimiz ana tilimizdiń tawsılmas baylıǵınan kútá sheber, tujırımlı paydalanganıwızda ǵana birew menen

birewdi doslastıratuğın da, jüz kórmes etetuğın da tilge durıs qatnas jasawdı úyrenemiz.

Qaraqalpaq xalqı sózge bay, sheshen xalıq. Sózge sheshen adam júyeli sózden orınlı paydalanadı. Shehsen adam sózdi jetik iyelegenlikten insan táğdirinde eń qıyın, shiyelenisken jaydaylarda da, sózlerdi danalıq penen durıs qollanıp, jol tawıp kete aladı.

Ata-babalarımızdan miyras naqıl-maqallar, jumbaq, ertekler, dás-tanlar menen qansha tanıs bolsaq, sóz qádirin sonshama tereńirek túşine alamız.

Ata-babalarımız hárbir sózin naqılsız aytpaytuğın bolğan. Hátte, «Naqıldı bir aytpasa aqmaq aytpaydı, Aqıllı adam sózin naqılsız aytpaydı» dep óz pikirin bildirgen.

Sózdiń qúdireti haqqında: «Jaqsı sóz — jarım ırıs», «Jaqsı sóz jandı súydirer, jaman sóz jandı kúydirer», «Oynap sóyleseń de, oylap sóyle»,

«Qulaqtan kirgen ğıybat sóz, júrekke barıp muz bolar».

«Sóz mánisin bilmegen, ózine sóz keltirer»;

«Tayaq etten ótedi, sóz súyekten ótedi»;

«Ańlamay sóylegen awırmay óledi»; «Til tas jaradı, tas jarmasa, bas jaradı», «Tawdı tastı jel buzır, adamzattı sóz buzır», «Aytıwshı aqıl bolsa, tıńlawshı — dana bolar» sıyaqlı naqıl-maqallarda kúndelikli sóylew hám jazba tilimizde qarım-qatnasta sózdi orınsız qollanbaw kerekligin uqtıradı. Ózbekistan Respublikasınıń birinshi Prezidenti I. A. Karimov «Fidakor» gazetası xabarshısı menen bolğan sáwbetinde: «Barlıq jaqsı páziyetler insan qálbine eń aldı menen ana háyyiwi, ana tininiń tákirarlanbas gózzallığı menen sińedi. Ana tili — bul millettiń ruwxı. Óz tilin joğaltqan hárqanday millet ózliginen ayrılıwı sózsiz» — degen pikirdi bildiredi.

Ózbekistan Respublikasınıń birinshi Prezidenti I. A. Karimov birinshi shaqırıq Ózbekistan Respublikasınıń Oliy májilisiniń toğızınshı sessiyasında «Óziniń pikirini ana tilinde ózbetinshe ayqın, sulıw hám qısqa túrde bildire almaytuğın qanıgeni, basshını túşiniw hám aqlaw qıyın» — degen pikirdi ortağa qoğğan edi. Álbette, bunda hárbir ayılğan oy-pikirdiń dál ayqınlığına, bildirejaq oydıń logikalıq baylanısına, izbe-izliktiń saqlanıwına, gáplerdiń biri — ekinshisin tolıqtırıp barıwına ayrıqsha diqqat awdarıwımız lazım.

Kim ana tilin tereń bilgisi kelse, usı tilde dál, orınlı mazmunlı sóyleymen dese hám sawatlı jazıwdı qálese, kórkem hám ilimiy

ádebiyatlardı oqıp úyreniw arqalı xalıq baylıǵın ózlestire aladı. Naqıl-maqallar menen birge sinonimler, antonimler hám omonimlerdi, metaforalar menen metonimiyalardı, sinekdoxa menen ushırma sózlerdi, gónergen sózler menen tariyxıy sózlerdi tabu hám evfimizm hám frazeologizmlerdi, bilip aladı, sózlik qorı artadı, ádebiy til qaǵıydaların iyeleydi, awızsha hám jazba til baylıǵı artadı, óz pikirlerin anıq, ıqsham etip bayanlawǵa erisedi. Bul haqqında I. Karimov «Birinshi gezekte biziń ideyamız xalıqtıń ásirlerden beri kiyatırǵan dástúrlerine, úrp-ádetlerine, dinine ruwxıy-milliy baylıqlarına, kózqarasına, oy-pikirlerine tiykarlanıwı tiyis» — dep kórsetken edi. Rasında da, jaslardıń ózin qorshaǵan dúnyaǵa bolǵan kózqarasların qalıplestiriwde ana tiliniń sózlik qorınan keń paydalanıw, sol sózlerdiń leksika-grammatikalıq mánilerine tereń pikir júrgiziw zárúr boladı.

Xalıqtıń milliy dástúrlerine baylanıslı bolǵan sózler (tusaw kesiw, besik toy, jerlewge baylanıslı salt dástúrlerdiń sozler menen qosıp mazmunın biliw arqalı da xalqımızdıń milliy ózine tán ózgesheligin kórsete alatuǵın kóp sózlerdi bilip alamız.

Tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın áke, ata-ene, apa-sińli, jigít aǵa, qız apa, qarındas, dayı, jiyen, bóle, jeńge, baja, jezde, kúyew bala, quda, qudaǵay, qudash, abısın, qayın ata, sıyaqlı jaqın adamlardı atawda onıń bildiretuǵın mánileri menen birge xalqımız arasıdaǵı ázelden kiyatırǵan sıylasıq, jaqınlıqtı da sezemiz, túsine alamız, oǵan ámel etiwge háreket etemiz.

Turmıs ushın zárúrli bolǵan xalqımızdıń kúndelikli turmısta paydalanıp kelgen úy-úskene múlkleriniń atamaların biliw (sandıq, qarshın, boqjama, kergi, qozaq, sharıq, urshıq, arsha, shıǵırshıq, órmek, sebet, boyar, shıpta, qap, qalta, tas shıra, burǵı, qayshı, qa-shaw, gürek, bel, ketpen, temir jaba, oraq, shókkish, biz h. t. basqa zatlardıń atamasın biliw arqalı da ótmish penen búgingi kúndi biliwge hám keleshekti kóz aldına keltiriw arqalı dóretywshilikti rawajlandırıwǵa baǵdar boladı.

Tilimizdegi shiginniń qamırında, qas penen kózdiń arasında, suw juqpas, salısı suwǵa ketiw, otı óre janbay, awzın ashpay, til tiy-gizbey, iyneni jipke diziw, janı ashıw, iyne menen qudıq qazǵanday, tún uyqısın tort bóliw, ala jipti kesiw, tırnaq astınan kir izlew, qoy awzınan shop almaw, awzınan tozıw, túbine duz egiw, kózge ilmew, qamırdan qıl suwırǵanday sıyaqlı frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen paydalanıw tilge ótkirlik beredi. Biraq ana tilimizden paydalanıwda

ayırım adamlarda üstirtinlikke jol qoyadı. Olar tilimizdegi túpkilikli sózler bola tura, óz tilinde durıs paydalanıwdı esten shıǵaradı yama-sa basqa tildegi sózlerdi orınsız keltirgendi maqul kóredi. Konkurs ótkeriw, obedke ketti, kontrolnıymdı tapsırdım, chernovikke jazdım, zvonok boldı sıyaqlı sózlerdi kóplep keltiriwge boladı. Bul túrinde ana tilimizge qıyanet etiw ǵana emes, adamnıń júregın jaralaytuǵın qubılıs. Den sawlıqtı saqlaw mákemelerinde xalıq penen qarım qatnas jasawda dári-dármaq atamalarında bunday mısallardı kóplep ushıratıwǵa boladı. Tilimizde bunday kórinisler ana tilimizdiń áhmiyetin, onıń sózlik quramın bargán sayın tómenletiwge, altınnan da qádirli sózlerdiń turmısımızda qollanıwdan shıǵıp qalıwına alıp keletuǵınlıǵı turǵan gáp. Tilimizdegi plan delo, krujok, aktiv, xarakteristka, doklad, kollektiv sıyaqlı sózler awızsha sóylewde ǵana emes, jazba túrinde de solay jazılıp atırǵanlıǵı ashınarlı jaǵday.

Durısında da, termin kópshiliktiń talǵamınan ótkennen keyin hámmege túsinikli túrinde kem-kemnen qalıplese, ulıwma qollanıwshılıqqa iye boladı. Eger de, sol turaqlılıqqa iye bolǵan termindi hár kim ózinshe hár túrli paydalana berse ayılajaq pikirdiń mánisi buzıladı. Mazmun anıq bolmaydı hám gúmilji oy payda boladı. Nátiyjede, tilde shubarlanıw júz beredi, ádebiy til qaǵıydalarınıń buzılıwına sebep boladı.

Sonday-aq, ayırım qánige adamlar sóylegende yaki, deydi, yaǵnıy, sonday, taǵı, búytip, sonıń menen sıyaqlı sózlerdi qayta-qayta, orınsız qaytalay beriwi de ayılajaq pikirdiń tınlawshıǵa túsinikli túrde jetkeriliwine keri tásir etedi. Barhurdur Ibn Mahmud «Adam óz tiline barlıq waqıt iqtıyat bolıwı, hár bir sózdi oylap, soń sóylewi lazım. Adam qay jerde bolmasın, qashan bolmasın, tilin jaman sózden asırasa, oylap mańızlı sóylese, barlıq waqıt payda tabadı. Ayılǵan sóz — atılǵan oq, onı qaytarıp bolmaydı. Kóp sózde kóp qáte boladı. Kóp adam tili arqalı ózin bálege giripdar etedi. Siynege qadalǵan nayzanı shıǵarıp alıwǵa boladı, biraq júrekke qadalǵan júrek záhárin shıǵarıp alıp bolmaydı» — dep násiyat etedi. Sonı da aytıwımız kerek, ana tilimizde sulıw, mazmunlı kerek sózleriniń sınarları bolıwına qaramastan, olardı qollanbaytuǵın dárejege jettik. Tilimizde kesel sóziniń mánisin jangá azar bermey ayılatuǵın nawqas, biytap, awırıw sózleri, óldi sóziniń mánisin beretuǵın qaytı boldı, dúnyadan ótti, kóz jumdı sózlerin paydalanǵan maqul. Qaraqalpaq tilinde ayırım sózlerimizdi paydalanbaǵanlıǵımızdan sózlerdiń umıtılıp ketiwine

alip keliw jaǵdayları ushırasadı. Shıraq sózin svet, ójire, bólme sózin kvartira dep aytqanımızdı bilmey qalamız. Bul sózler shayırlardıń shıǵarmalarında tómendegishe beriledi.

Anaw meshit munarlangan,
Baslarında shıraq jangán. (*Berdaq*)
Jerdiń astı ójire-ójire,
Bárin kórdim júre-júre. (*A. Dabilov*)

Kim ana tilin tereń úyrense ǵana, ol sheshen, dilwar bolıp jetili-sedi. Eger tildi turaqlı túrde úyrenip barmasaq altınnan da qımbat qádirli sózlerimiz umıtılıp batıl bolatuǵını turǵan ǵáp. Bul tuwralı xalqımızda:

Tillar batıl bolar, sheshen bolmasa,
Jollar batıl bolar, kárwan bolmasa, — degen sózler bar.

Demek, bul orında «Jaqsı sózdiń qádirin qatı qulaq yad biler» degen naqıldı este tutqan maqul. Ana tiline bolǵan qızıǵıwshılıǵımızdı arttıra alǵanımızda ǵana, jas áwladlardı adamgershilikli, aqıl parasatlı, sóylegende hárbir sóziniń tórinde tereń máni jatatuǵın qopal, kópirme sózden awlaq júretuǵın til algısh kishipecil, tuwrı sózli, túsimpaz, sózge sheshen, keleshekte belgili bir kásipti durıs tańlap ala biletuǵın insanlardı tárbiyalap alamız.

6-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Shayırdıń pikirin qalay túsingenińizdi aytıp beriń.

TILEK

Arıw hayal qarsısında,
Dize búgip basın iygen.
Rıcarday túsken sına,
Ótinemen ómir sennen:
Sen qúdiretli saqıy eden.
Asıraygór tórt báleden:
Kúnlemewge úyret meni.

7-shınıǵıw. Berilgen teksttiń mazmunınan paydalanıp, «Waqıt qádiri» atamasında bayanat jazıń.

Áyyemnen qalǵan mınaday áńgime bar: Kúnlerdiń birinde turmıstıń kóp oyılı-bálentiniń kórgen kekse bir danıshpannan soraptı: «Siz te-

berik, ullı jastasız, turmısta jaqsını da jamandı da kórdıñız. Aytıñız, siz bul jariq dúnyağa kelip, neni arttırdıñız, neni joǵalttıñız?»

Danışpan oylanıp turıp, bılay juwap beripti: — «Men bul dúnyada kóp nárseni kórdim. Kóp nárseni taptım da, joǵaltım da. Men kóp mal-dúnyağa iye boldım, kóp mal-dúnyanı joǵaltım. Biraq bul dáwletimdi joǵaltqanıw ushın onshellı kúyinbeymen. Sebebi bul baylıqtı ózim tapqan edim, ózim joq ettim. Qala berse, eger men hadal miynet etsen, jáne baylıq tabıwım qıyın emes, degen qıyal hámiyşe tásele berip keldi. Men dúnyağa kelip, azlı-kópıli hámellerge eristim. Olardıñ kópshiligin joq ettim de. Biraq men sonday bir biybaha gáziyemdi joǵaltım, bunıñ ushın ózimdi heshqashan keshire almayman. Bul — meniñ bosqa ótken waqıtlarıw, biykar ótken kúnlerim, biyhuwda ısırap bolǵan aylarıw. Qullası, ómirimniñ biykar ótken bólegi, — dep dúnya-mal tabılsa da, waqıt degen nárseniñ heshqashan tabılmaytuǵın baylıq ekenligin aytıptı. Xalqımızda: «Waqıtıñ óttim demeydi, ótkeni qaytıp kelmeydi» degen danalıq sózi mine usı eken.

Waqıt oǵada qádirli. Dana xalqımız «Waqıtıñ qádirine jet» dep aytadı. Bos waqıtı qádirley biliw, onnan ónimli paydalanıwdı názerde tutıp ayılǵan danalıq sózi eken. İnsan ómirinde waqıt úlken baylıq. Adam jaslıq dáwirinde bilim aladı. Kitap penen islesedi. Sport penen shuǵıllanadı. Ata-anasına járdem beredi. Jámiyetlik jumıslarǵa da qatnasadı. Demek, jas waqtımızdan usı jumıslardı ónimli hám paydalı orınlawımız ushın biz waqıtı durıs paydalanıwımız kerek. Eger waqıtı durıs paydalanbasañ, mugallimniñ bergen tapsırmasın orınlamasañ, bilimiñdi tereñletip, aqlıña aqıl qospasañ yaki sport penen shuǵıllanbasañ, onda eñ qımbatlı baylıǵıñ bolǵan waqıtı bosqa ótkergen bolasañ. Waqıt qúdiretli. Onı durıs paydalanıwımız kerek. Sebebi waqıt bizge eñ qımbatlı baylıqlardı, ádep-ikramlılıqtı, adamgershilik paziyetlerdiñ eñ jaqsı úlgilerin ózlestirip alıwımızǵa járdem beredi. Waqıttan durıs paydalana bilgenimiz, ómirdi jaqsı kórgenimiz.

Bos waqıt qaldırmaı, onı ónimli paydalanıw hárbir oqıwshınıñ ádiwli wazıypası. Eñ aldı menen waqıtı durıs bólistirip, jumıslardı óz waqtında orınlasaq, bizde bos waqıt bolmaydı dep oylayman. Men sabaq tayarlayman, ádebiy kitaplar oqıyman, hár qıylı tañlawlarǵa qatnasaman. Ásirese, sport penen shuǵıllanaman.

§ 4 — 5. Sóylewdiń durıslıǵı — ádebiy til hám ádebiy norma

Ózbekistan Respublikasınıń birinshi Prezidenti I. A. Karimov «Barlıq jaqsı paziyletler insan kewline eń aldı menen ananıń háyyiwi, ana tiliniń qaytalanbas, gózzalıǵı menen sińedi. Ana tili bul millettiń ruwxı. Óz tilin joǵaltqan hárqanday millet ózliginen ayrılıwı sózsiz» — degen bahalı pikirdi bildirgen edi hám ayrıqsha «Óz pikirin erkin, ana tilinde shıraylı hám anıq bayanlay almaytuǵın qánigeniń, á sirese basshı orında otırǵanlıǵın búgin túsiniw de, ańlaw da qıyın» — dep atap ótken edi.

Sóylewdiń durıslılıǵı — sóylew mádeniyatınıń baslı belgisi. Sóylewdiń durıslılıǵı sóylewshi menen tıńlawshınıń, jazıwshı menen oqıwshınıń bir-birin tez hám ańsat túsiniwin támiyinleydi. Eger sóylew durıs bolmasa, ol anıq hám logikalı bolmaydı. Sóylewdiń durıslılıǵı degende sóylew mádeniyatınıń zárúrli hám eń tiykarǵı shárti sıpatında ádebiy tildiń normalarına qatań hám anıq muwapıq keliwi, onıń orfoepiyalıq, orfografiyalıq hám grammatikalıq normalarına sáykes keliwi túsiniledi.

Sóylewdiń durıslılıǵı, tiykarınan, orfoepiyalıq hám grammatikalıq normalardı qatań basshılıqqa alıwdı talap etedi. Orfoepiyalıq normada pát ayrıqsha áhmiyetke iye. Sózdiń qurılısındaǵı ayırım buwınlardıń basqa buwınlarǵa salıstırǵanda kóterińki ayılıwı pátke baylanıslı boladı. Qaraqalpaq tilinde pát tiykarınan sózdiń aqırǵı buwınına tusedi. Sózlerge qosımtalar qosılıwı nátiyjesinde páttiń ornı da ózgeredi. Mısalı, kitap-kitabı — kitabımız — kitabımızda — kitabımızdaǵı — kitabımızdaǵılar — kitabımızdaǵılardan. Solay etip, sóylewde áne usı orfoepiyalıq normanı saqlaw kerek boladı. Sózdiń qurılısındaǵı qaysı buwınǵa páttiń túsıwine qaray sózdiń mánisi ózgeriwi múmkin: alma (feyl) — alma (atlıq), duwrama (feyl) — duwrama (atlıq), qatlama (feyl) — qatlama (atlıq), jańa (kelbetlik) — jańa (ráwish), baspashı (baspaxana xızmetkeri) — baspaxana (basqınshı, jinayatshı) h. t. b.

Grammatikalıq normalar degende gáp quraw usıllarınan durıs paydalanıw, túbir hám qosımtalar arasındaǵı baylanıstıń tuwrılıǵı, baslawısh-bayanlawıstıń sáykesligi, ekinshi dárejeli gáp aǵzalarınń bas aǵzalarǵa baylanısw nızamları sıyaqlı máselelerdi basshılıqqa alıw kerek.

«Durıslıq degende — dep jazadı V. G. Kostomarov óziniń «Sóylew mádeniyatı hám stil» degen kitabında, sóylew mádeniyatınıń zárúr

hám birinshi shárti sıpatında ádebiy tildiń belgili waqıtta qabil etilgen normasına qatań hám anıq sáykes keliwi, onıń ayılıw, jazılıw, leksikalıq hám grammatikalıq normaların iyelewdi túsiniw lazım boladı».

Sóylewdiń durıslıǵı onıń eń áhmiyetli qarım-qatnas paziyleti esaplanadı. Sebebi, sóylew durıs bolmasa, basqa kommunikativ sıpatları da buzıladı. Sóylewdiń dúzilisi tuwrı bolmasa, onın logikalılıǵı, anıqlılıǵı, maqsetke muwapıqlılıǵına zıyan keltiredi.

Sóylew durıs bolıwı ushın tiykarınan eki normaǵa (pát hám grammatikalıq normaǵa) qattı ámel etiw talap etiledi. Sózlerdegi pátıń kúsheyiwi menen mánisiniń de geyde ózgerip keliw múmkinshiligin esten shıǵarmaw kerek. Bul da sóylewdiń buzılıwına alıp keledi.

Gáp quramındaǵı bir sózge túsetuǵın logikalıq pátıń máni ni ózgeriwdegi xızmeti úlken. Grammatikalıq normaǵa ámel etiw, boysınıw degende gáp dúziw qaǵıydalarınan durıs paydalanıw, túbir hám qosımtalardı qosıwda qátege jol qoymaw, seplik qosımtaların óz ornında qollanıw, baslawıstıń kelisiwi. Ekinshi dárejeli aǵzalardıń olarǵa baylanısıw nızamları túsiniledi.

Norma — sóylew mádeniyatınıń oraylıq túsiniǵi. Norma — til quralarınan durıs paydalanıw qádeleriniń jıynaǵı. Al ádebiy norma tildiń leksikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik elementleriniń ishinen jámiyetke xızmet etiw ushın eń qolaylı hám durıs dep tańlap alınǵan til qurallarınıń jıynaǵı. Ádebiy tildiń ózine tán tárepleri, onıń rawajlanıw nızamlılıqları, ondaǵı til birliklerin sóylew jaǵdayına sáykes keletuǵın etip qollanıw imkaniyatların úyrenbey turıp mádeniyatlı sóylew haqqında sóz etiw múmkin emes. Demek, til birliklerin durıs yamasa nadurıs qollanǵanımdı biliw ushın belgili bir ólshemge zárúrlük seziledi, al ólshem-norma teoriyalıq jaqtan tiykarlanıwdıń áhmiyetli shártleriniń biri.

V. A. Ickovich «Norma — bul sózdiń belgili payıtta, belgili ortalıqta obyektiv payda bolǵan mánisi, onıń fonetikalıq dúzilisi, sóz jasaw hám sóz ózgeriw qalıpleri hám de olardıń real kórinisleri, sintaksislik birlikler — sóz dizbekleri, gáplerdiń real kórinisleri» — dep keltirgen bolsa, B. I. Golovin óziniń «Sóylew mádeniyatı tiykarları» kitabında «Norma — bul til birliklerin óz ara jaqsı túsiniw zárúrligi sebepli onnan paydalanatuǵın xalıq tárepinen jaratılǵan til qurılısınıń ámeliyatta qollanılatuǵın ólshemi. Áne usı zárúrlük til sistemasınıń

birliğine erişiw jolında adamlarğa bir varianttı maqul kóriw, ekinshisinen waz keshiw tilegin payda etedi. Jámiyettiń áne usınday birlikke erişiw ushın umtılıwı menen birge, til norması milliy ádebiy tildi joqarı dárejege kóterip, bekkemlep baradı» — dep jazadı. Demek, norma degende til birlikleriniń xalıq arasında kópshilikke maqul bolğan variantın qollanıw túsiniledi. Sonlıqtan da, norma túsiniği til qurılısı, tildiń rawajlanıwı menen baylanıslı bolıp, tilde turaqlılıqtı payda etedi hám uzaq waqıt jasaydı. Biraq, bunnan norma ózgermeytuğın qubılıs degen juwmaq kelip shıqpaydı. Zaman ózgeriwi menen adamlardıń bilimi, dúnyağa kózqarası, turmıshlıq talapları ózgerip baradı. Ulıwmalıq norma belgili bir tildiń (máselen qaraqalpaq tiliniń) barlıq kórinislerinde qollanılıp júrgen normalar sistemasınıń jıyındısınan ibarat.

Arnawlı, jeke norma — ulıwmalıq normanıń til kórinisleri normalarındağı anıq kórinisleri. Joqarıda berilgen anıqlamalardan kelip shıqqan halda qaraqalpaq tiliniń tómenдеgi jeke normaları haqqında sóz etiw múmkin:

1. Qaraqalpaq ádebiy til norması.

2. Qaraqalpaq dialektleri hám sóylemleri norması (Dialektal norma).

3. Qaraqalpaq tiliniń sóylew tili norması.

4. Qaraqalpaq tiliniń sociallıq toparları yaғnıy «social dialektler, social argolar norması (jargonlar, kásiplik sózler).

Búgingi kúnde qaraqalpaq ádebiy tiliniń birqansha islengen belgili dárejede bir qálipke salınған normaların tómenдеgishe kórsetiw múmkin:

1. Fonetikalıq norma;

2. Orfografiyalıq norma;

3. Orfoepiyalıq norma;

4. Akcentologiyalıq normalar (páttiń durıs qoyılıwı);

5. Punktuaciyalıq norma;

6. Grammatikalıq (morfologiyalıq hám sintaksislik) normalar;

7. Leksika-semantikalıq normalar. Leksikalıq (sóz qollanıw) norması;

8. Stillik norma

9. Sóz jasalıw normaları.

Joqarıda atap ótilgen normalar ádebiy tildiń barlıq táreplerin óz ishine qamtıydı. Sóylewshi yamasa jazıwshı sóylew jaғdayına bayla-

nıslı halda normanıń anaw yaki mınaw túrine tán bolǵan talapların saqlawı shárt.

Adam óziniń sóylew barısında norma shegaralarınan shıqsa, normalardan shetlew yaǵnıy normanıń buzılıwı júzege keledi.

Belgilengen normalar talapları basshılıqqa alınsa, ádebiy til talapların orınlaǵan esaplanadı. Normalar ádebiy tildi hár qıylı buzılıwılarından saqlaydı, onıń tazalıǵın saqlap, qadaǵalap turadı. Sol ushın normasız ádebiy til bolmaydı. Demek, normaǵa salınǵanlıq ádebiy tildiń tiykarı bolıp esaplanadı.

Fonetikalıq norma. Bul norma qaraqalpaq tiliniń ámeldegi fonetikalıq sistemasi menen baylanıslı. Házirgi qaraqalpaq álipbesinde 9 dawıslı, 23 dawıssız 3 birikpeli dawıslı háriptiń qollanıwı (latin álipbesinde 9 dawıslı 23 dawıssız (sonıń ishinde 31 hárip 1 háripler birikpesi norma esaplanadı.

Orfografiyalıq norma — bul norma joqarıda atap kórsetilgen fonetikalıq normanıń dawamı esaplanadı. Fonetikalıq norma tildegi sesler menen baylanıslı táreplerge ámel qılsa, orfografiyalıq norma tilde kópshilik tárepinen sanalı túrde qabıl etilgen, ózine tán imla qádelrine iye bolǵan norma túsiniledi. Tildegi dawıslı hám dawıssız sesler imlası, túbir hám qosımtalar, qospa, jup hám qısqarǵan sózler imlası, buwıǵa bóliw, bas háriplerdi jazıwda imla normaları basshılıqqa alınadı.

Orfoepiyalıq norma. Jazıwda imla qádeleri basshılıqqa alınsa, awızeki sóylewde ádebiy tildiń orfoepiyalıq qádelerin saqlaw talap etiledi. Bul haqqında sóz bolǵanda imla qádeleriniń orfoepiyalıq qádelerge qaraǵanda jaqsı ózlestirilgenligi seziledi. Sózlerdiń aytılıw normasına kópshilik waqıtta dıqqat awdarılmawı sóylew mádeniyatına kerı tásir etedi. Dialektlik tásirlerdi saplastırıw, jazba til tásirinde júzege kelgen, basqa tillerden kelip kirgen sóz hám ibaralardı qollanıwda itibarlı bolıw talap etiledi.

Akcentologiyalıq norma — bul pátti sóz hám gáplerde durıs qollanıw norması. Ayırım sózlerde pátti durıs qoymaw sóz mánisine kerı tásir etedi. Sózlik pát hám logikalıq pátti durıs qoyıw sóylewdiń anıqlılıǵın hám tásirlilegenin támiyinleydi.

Puntuaciyalıq norma — irkilis belgilerin durıs qoyıw norması. Jazıwda imla qanday xızmet atqarsa, irkilis belgileri de sawatlı, mádeniyatlı jazıwdı támiyinlew ushın áhmiyetli bolıp, sóylew hám

jazıwda mánilik jaqtan durıs oqıw hám túsiniw ushın zárúrli qural bolıp esaplanadı.

Grammatikalıq norma — tildiń grammatikalıq qaǵıydalarınıń, gáp dúziw, sóz hám qosımtalar arasındaqı qatnas, baslawısh penen bayanlawıstıń kelisiwi, ekinshi dárejeli aǵzaların, bas aǵzalarga baylanısw jolların, sózlerdiń orın tártibin jaqsı biliw. Eger sóylewde áne usılar bassılıqqa alınbasa sóylew grammatikalıq jaqtan buzıladı, túsınbewshilik júzege keledi.

Leksikalıq norma — sóylewshi yamasa jazıwshı óz pikirini tildiń awızeki hám jazba túri arqalı jetkizer eken, tilde bar bolǵan birliklerdiń kerekisin tańlap qollanıw imkaniyatına iye boladı. Bul imkaniyatlardıń barlıǵı tilde leksikalıq normanı belgilep beredi. Leksikalıq normada sinonimler áhmiyetli orın tutadı. Sóylew payıtı ushın sáykes bolmaǵan sinonimlik birlikti qollanıw sóylewde qáteliklerdi keltirip shıǵaradı.

Semantikalıq norma — tildegi bir yamasa birneshe mánide sózlerden qaysı birin qollanıw, sóylew ushın qaysı mániniń sáykesligin anıqlawda mánilik normaǵa súyeniledi. Bunda tildegi sózliklerdiń áhmiyeti úlken.

Stillik norma. Til birliklerin qollanıwda maqsetke muwapıqlıq stillik norma máselesinde baslı ólshem esaplanadı. Stillik normanı belgilewde qollanıw atırǵan til birliginiń ulıwma xalıq tárepinen maqullanǵanlıǵı, onıń kópshilik tárepinen sol formada qollanıwı qabil etilgen bolıwı kerekligi hám de talqılanıp atırǵan til birliǵi haqqında bir qararǵa keliwde onıń tekstke sáykesligi esapqa alınadı. Sóylewdiń awızeki túrinde bul birliklerdiń orınsız, tákirar paydalanıwı, sóz qollanıwdaǵı anıqlıqtıń jetispewi hár qıylı stillik qátelерdi keltirip shıǵaradı, sinonimlerdi orınsız qollanıw, ádebiy tildegi funkcionallıq stillerge tán til birliklerin orınsız qollanıw sıyaqlı jaǵdaylar stillik normanıń buzılıwına alıp keledi. Demek, adam óz pikirlerin bayanlaǵanda hárqanday jaǵdayda da ádebiy til normaların saqlawı lazım. Norma tildiń mádeniy dárejesin belgilewshi tiykarǵı qural ekenligin umıtpawımız kerek. Sonda ǵana biz óz sózimizdiń kórkem, tásirli, grammatikalıq jaqtan durıs quralıwın, pikirimizdiń tıńlawshıǵa tolıq túsiniwli bolıwına erise alamız.

Qaraqalpaq tiliniń funkcionallıq stilleri hám sóylew mádeniyati. Hárbir adamnıń til birlikleri, yaǵnıy fonetikalıq, grammatikalıq, leksikalıq hám frazeologiyalıq qurallardan paydalanıwda mudamı

ózone tán ózgesheligi bolıp bul náirse sóylewshiniń ózine tán ózgesheligin keltirip shıǵaradı. Qaraqalpaq tilinde stiller hám stilistika máseleleri professor E.Berdimuratov izertlewlerinde: «Stil — bul haqıyqatında da tildiń tariyxıy rawajlanıwınıń barısında turmıs tarawlarına, til arqalı qatnastıń túrli formalarına, konkret jaǵdayǵa baylanıslı leksika-semantikalıq, grammatikalıq h.t.b. boyınsha sol tarawǵa funkcionallıq beyimliligi menen qalıplesken til qurallarınıń sisteması sıpatında kórinedi», — deydi. Til adamlardıń turmıs xızmetine baylanıslı hár qıylı xızmetlerdi atqaradı. Tildiń eń áhmiyetli jámiyetlik xızmetleri — sóylesiw, xabarlaw hám tásir etiw bolıp esaplanadı. Usınday xızmetlerdi atqarıw ushın tariyxıy rawajlanıwda tildiń ayırım bólekleri sıpatında olardıń ózine tán bolǵan ayrıqsha leksika-frazeologiyalıq, grammatikalıq quralları qalıpleseı. Tildegi bunday bólekler tildiń funkcionallıq stilleri dep ataladı. Kórsetilip ótilgen úsh funkciyaǵa sáykes tilde tómendegidey stiller qalıpleseı: Sóylew stili, ilimiy stil, rásmiy is qaǵazları stili, publicistikalıq stil, kórkem ádebiyat stili.

Tildiń bul funkciyaları kópshilik waqıtta bir-biri menen tıǵız baylanıslı boladı. Máselen, publicistikalıq stilde tásir etiw funkciyası menen birge xabarlaw funkciyası da kórinip turadı. Sonlıqtan da, kórsetilgen stillerdi óz aldına pútkilley bóleklengen sistema dep qaramay, olardı óz ara tıǵız qatnasta, bir-birine ótip turatuǵın til qubılısı dep qaraw kerek. Olardıń ajıralıwı tek shártli túrde ǵana boladı hám qollanıw tipine qaray funkcionallıq stiller eki toparǵa bólinedi.

Birinshi toparǵa — ilimiy, publicistikalıq hám rásmiy is qaǵazları stilleri kiredi hám olar monolog túrinde qollanıladı, al ekinshi toparǵa — dialog xarakterindegi stiller kiredi.

Demek, birinshi topar — jazba stil, al, ekinshi toparı — sóylew stili boladı. Funkcionallıq stillerdiń jazba hám sóylew túrlerin sóylewdiń formaları bolǵan — jazba hám awızeki til menen shatastırıwǵa bolmaydı. Olar bir-birine qansha jaqın bolǵan menen hesh waqıtta óz ara teń emes. Máselen, ilimiy temaǵa baylanıslı jasalǵan bayanat, oqılǵan lekciya kitabıy stilge kiredi, biraq ol belgili bir auditoriya aldında awızeki formada ayıladı. Sonday-aq, birewdiń ekinshi birewge jazǵan xatı jazba formada bolsa da, sóylew tiline tán bolǵan ózgesheliklerdi óz ishine aladı. Solay etip, tildegi funkcionallıq stiller tómendegishe klassifikacijalanadı.

1. Sóylew stili.

2. Jazba stiller — ilimiy stil, rásmiy is qaǵazları stili, publicistikaliq stil, kórkem ádebiyat stili.

Sóylew stili. Sóylew stili adamlardıń pikir alıswında, sóylesiwinde paydalanıladı. Sonlıqtan da, sóylesiw eń keminde eki adam arasında dialog formasında bolıp, oǵan solardıń ekewi de qatnasadı. Sóylew stilinde basqa stillerdegidey, burınnan qalıplesken normalar bolmaydı. Sóylesiwge qatnasıwshılar ulıwma xalıqlıq tilden ózleriniń qálewı, tańlawı boyınsha paydalana beredi. Hárqanday sóylesiw belgili bir jaǵdayǵa baylanıslı bolıp keledi. Sóylesiw stiliniń eki túrin ajratıwǵa boladı:

1. Radio, televideniye diktör, jıynalıslardaǵı bayanatshılardıń sóylewi. Bunday sóylew jazba ádebiy tilge tiykarlanıp, onıń normaların saqlaydı.

2. Qádimgi óz ara sóylesiw. Bunday sóylesiw birqansha ózgesheliklerge iye boladı. Fonetika-intonaciya ózgeshelikler. Sóylew stilinde sózlerdiń ayılıwında sóylew intonaciya úlken xızmet atqaradı. Sóylew barısında a) sózdegi ayırım sózler orın almasıp qollanıla beredi yaǵnıy dublet sózler, (variantlap) ajratılmaydı: shamal-samal, jaman-yaman, jarpaq-japıraq, torpaq-topıraq, aylanıw-aynalıw b) ayırım sesler túsip qaladı: ákepti (alıp kelipti), boptı (bolıptı), kelip-ek (kelip edik).

Leksika-frazeologiya ózgeshelikler:

1. Kúndelikli turmısta jiyi qollanılatuǵın sózler kóbirek paydalanıladı.

2. Kópshilik sózler ekspressivlik mánige iye boladı.

Mısalı, Qurttayınnan úyrengen talabın menen qalay xoshlasasań (S. Jumaǵulov). Jazǵanda da ózim qatırıp jazıp edim (O. Ábdıraxmanov). Qullası, dákeńdi birew sıylap, birew qorqıp degendey, húrmetleydi. Amanlıq bolsa, ol jarın pitkerip, elge náhán bolıp qaytadı (O. Ábdıraxmanov).

3. **Evfemizmler.** Kóbirek qollanıladı: kózli bolıw, jaman awırıw, jas bosanıw. Mısalı, Baraǵoy, aǵası (K. Sultanov).

4. Sózler awıspalı mánide jiyi ushırasadı. Wáy, onı qatıraman ǵoy. (O. Ábdıraxmanov). Awıldı yaman-á saǵınıp júr edim.

5. Rus tiliniń sózleri ayrıqsha mánide qollanılap, ekspressivlik mánige iye boladı: Ústi-basım ákeli balalardikinen de xod (Sh. Seytov). Sen, qatın, bala tárbiyasınan nol bolıp turıp, meniń aldımdı

keskesley berme (O. Ábdiraxmanov). Kózińnen sorpań aǵıp, bir stariklew adam menen sóylespediń be? (O. Ábdiraxmanov).

6. Sóylew tiline tán frazeologizmler keńnen qollanıladı: Bulay dep oylap júrgenler qudaydıń ólimin jepti (S. Jumagúlov). Konduktorlıqtıń da basına suw quydı (S. Jumagúlov).

Morfologiyalıq ózgeshelikler:

1. Subyektiv máni bildiriwshi formalar keńnen qollanıladı. Mısallar: Ospanjan, túrgele qoy, aǵań keldi, balam (K. Sultanov). Qalay, qızalaq aman júrme (K. Sultanov). Usı iymanday sıırım, balajan. Ospanbısań, shıraǵım (K. Sultanov).

2. Sóylew tiline tán feyil formaları da kóbirek qollanıladı: baradı ma — (bardı ma), alǵanbısız — alǵansız ba?

3. Bolımsızlıq almasıǵı ornına pronominalizaciyalanǵan sózler de aytila beredi. Hárbir úndemeyin deymen kelip, nawa qalmaydı. Al, keshegi ótilgen sabaqqa tük túsınbey qalıpsız (O. Ábdiraxmanov).

4. Sóylew tili ushın tán bolǵan tańlaqlar hám janapaylar kóplep qollanıladı. Mısallar: Tuw, ne degen zeriktirerli gápler-á. Pay, sen-ám bir, japalaq basqa, átshók basqa qus ǵoy (O. Ábdiraxmanov). Sonı bilmespen júdá (Sh. Seytov). Túnaw kúni avtobustıń aldıńǵı esiginen minip atırǵanımda, há qapı qıstı ma de (O. Ábdiraxmanov).

5. Sóylew tilinde abbreviaturalar, yaǵnıy sózlerdi qısqartıp, tek olardıń dáslepki bóleklerin aytıw kóbirek ushırasadı: centr, basket, zam, neud, chlen-korr, mag. Mısalı, Texnikumdı tamamlap, endi gosqa tayarlanıp júrgen kúnlerim edi (Sh. Seytov).

Sintaksislik ózgeshelikler:

1. Óz ara sóylesetuǵın adamlar biri-birine óziniń pikirlerin geyde im menen de, siltew menen de jetkeriwi múmkin. Al, geyde sóylesiwshilerge belgili predmet hám t.b. gáp te túsirilip te aytila beredi. Sonlıqtan da, sóylew tilinde tolıq emes gápler, sóz-gápler kóplep ushırasadı.

Mısallar: Sizler burın sovxozdaǵı paxtanıń ya salınıń otaq jumıslarına, jıyın-terim jumıslarına aralasıp kórgenbısız? — Basqa adamlar sizlerdi quwatladı ma? Quwatlamadı (T. Qayıpbergenov). — Burında da túnde suwǵarmaytuǵın ba edińiz? — Álbette (T. Qayıpbergenov).

2. Soraw gápler qısqartılıp qollanıladı: Atıńız? Familiyańız? Mánzilińiz?

3. Sóylew tilinde hár qıylı kiris aǵzalar, kiris gápler hám kiritpe gápler keń paydalanıladı. Mısallar: Aytqanday, aktiv ótkeriliwi kerek

eken ғой (Ó.Xojaniyazov). Oy, mına ońbağan ne deydi? (S.Saliev). Aytaman-aw, kózleriń shúńireyip, ádewir azıp ketipseń (A.Bekimbetov). Óziń bileseń, men sawatsızban (T.Qayıpbergenov). Kórdim Monomaxtıń muzeyde bórkin, Ol dım awır deydi (durıs shıǵar, bálkim) (I.Yusupov).

4.Sóylewde aytılatuǵın pikirdiń áhmiyetli bólegi kóbinese gáptiń bas jaǵına shıǵarılıp aytıladı, sonlıqtan da, sóylew stilinde inversiya jiyi qolanıladı. Mısalı: Aydalsın Qudaybergen partiya qatarınan, — dedi birew ol ornına otırmastan sózin bólip (Sh.Seytov). Bir jelpim qaldırıń eń bolmasa (Sh.Seytov).

Solay etip, sóylew stili óziniń xızmeti hám awızeki túrde qollanılıw ózgesheliklerine qaray tildiń basqa stillerinen ayırımnan turadı. Biraq bul stilde basqa stildiń elementleri de, (terminler, kancelyarizmder) qollanıla beredi. Sonlıqtan da, sóylew stili basqa stiller menen tıǵız baylanısta boladı.

7-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń. Shayırdıń ana tilin táriyplewde sózlerden qalay paydalanǵanlıǵın aytıp beriń.

ANA TILIME

Jıraw seni báygi atınday baplaǵan,
Sheshenler dawda shıńlap seni taplaǵan.
Alpamıslar uran etip urısta,
Berdaq seni qural etip saplaǵan.

Bayterekseń ósken góne tamırdan,
Dilwarlıǵıń qıl suwırǵan qamırdan.
Qaraqalpaqtıń kewil qusı sayrasa,
Sóz qıysını ǵáziyneńnen tabılǵan.

Gúlpارشınlar bawırı ottay qamınıp,
Qızlar sıńsıp muńın aytqan shaǵınıp,
Sen arqalı xandı jumsap qatınlar,
Ájiniyaz sayraǵan elin saǵınıp.

Naqıllarıń shaǵıp kórsem mańızdan,
Juwabıysań zeyin suwın aǵızǵan,

Atam saġan azamatlıq jan berip,
Anam saġan miyrim sütün tamızġan.

Irasġoyseñ durısın aytqan ańqıldap,
Sahrayısañ qattı dawıs shańqıldıq.
Jalġan sóylep jaġınıwdı bilmeyseñ,
Sıbırlasañ ġazlar úrker ġańqıldap.

Men teñeymen seni jegen nanıma,
Uwız benen ruwxıń sińgen qanıma.
Es bilgeli til jatırqap kórmedim,
Biraq sen dım jaqınsañ-aw janıma!

Sazġa qossam, hawalaġan alasar,
Ilme sultan sulıwlıġıń jarasar.
Qanday jaqsı aġayinniń kópligi!
«Jaqınbız» dep saġan kóp til talasar.

Ana tilim, sen — basqadan ayırmam,
Sen turganda men de ádewir shayıрман.
Sonsha qatal súrginlerde joġalmay,
Bul kúnlerge jetkeniñe qayılman.

(Ibrayım Yusupov)

8-shınıġıw. Berilgen tekst mazmunınan paydalanıp, «Tuwılġan jerim — altın uyam» atamasında bayanat tayarlañ.

**Bolsadaġı qarıstay,
Tuwılġan jer qádirli.
(xalıq danalıġı)**

Tuwılġan jerim — gózzallıqlarġa, shadlıqlarġa tolġan mákan. Bunda ótken balalıġım, shoqlıġım, bári-bári júrekte altın sıya menen jazıladı. Báhárdiń keliwi menen tuwılġan jerim jáne de jasaradı. Tereklerdiń sulıw sıdırlı japıraqları hám miywe aġashlarınıń zeynińdi ashatuġın gülleri, jerdegi gilem kibi tóselgen kók shópler misli jánnetke usap ketedi. Ásirese, qolı gúl baġmanlarımızdıń tikken nálleri úlken baġ

bolip, onda sayrağan búlbillerdiń shoq namaları, qarlıgashlardıń hám quslardıń keń hawada sharq urıp ushıwları tuwılğan jerdiń kórkine kórk qosadı. Jap salmalarda tolıp aǵıp turǵan ılay suwlardı hám jerine tuqım sewip, bar ıqlasın jerge bergen márt diyqanlarımızdıń islerin kórip, iske sát diyqanlarım, — degiń keledi. Sáwlesin jerge tó-gip, tábiyattı jılıtqan sulıw quyashqa qarap kewlińde ana jerge de-gen gózzallıq sezim oyanadı. Tuwılğan jerdiń tábiyatın aralap, ol jerdegi jabayı shóplerdiń búrtik shıǵarıwın tamashalawǵa, sayamanlı tereklerdiń astında taza hawadan dem alǵanǵa ne jetedi. Qoyıw qara taldıń sayasındaǵı aǵash sıpada átkónshek terbetip, búlbilge hawaz qosqan jas ananıń tulǵası tuwılğan jerdiń sulıwlıǵına jáne de kórk qosadı. Misli bir dúnyadaǵı jánnetseń, meniń tuwılğan jerim degim keledi.

Xalıq ápsanalarında minaday bir ráwiyat bar: Eki tuwısqan bolıptı. Olar ózi tuwılıp ósken jerinde júdá baxıtlı jasaydı eken. Bir kúni bul xalıqqa dushpan topılıs jasaydı. Eldi wayran etip, mal-múlkin talan-taraj etedi. Sonda aǵayınli Sursha hám Atıraq dushpangá qarsı atlanadı. Urısta Sursha jaradar boladı. Atıraq dushpannıń izinen quwıp ketedi. Jawdı jeńip sol elde patsha bolıp qaladı. Ol elin tez umıtıp ketedi. Bunı esitken Sursha inisi Atıraqqa eline qaytsın dep adam jiberedi. Biraq Atıraq patshalıq taxtın hám jaqsı turmıstı tas-lap ketkisi kelmeydi. Bir kúni Sursha inisiniń dalanıń tábiyatın jaqsı kóretuǵının esine túsiredi hám bir dana qızıl gúldi julıp alıp duwtar menen gúldi jiberedi. Sonda dala gúlin hám duwtar namasın esitken Atıraq taj-taxtın taslap tuwǵan eline piyadalap keledi.

Altın taxtı ǵayrı eldiń,
Elimdegi mına gúldiń,
Birewindey lázzeti joq,
Adasıppan endi bildim
Basqa elde bolǵansha xan,
Óz elińde bolıp shopan,
Júrgenim mıń ese artıq.

Usılayınsha Atıraq azǵantay adassa da, tuwǵan jerine qaytıp keledi. Shayır I. Yusupov tuwılğan jerdiń kelbetin ashıp beriwdiń sheber ustası boldı. Onıń tuwılğan jerge bolǵan muhabbatı shek-siz. Shayırdıń bir ǵana, «Qaratal» qosıǵında qara taldı tek tábiyattıń kórinisinde emes, al tuwılğan jerdiń simvoly sıpatında súwretleydi.

Suw boyında shayqatılğan, janım qara tal,
Mağan balzam, sen tımıqtı shaqırğan samal.
Mağan tuwısqan hár shıbıgıń hám börtikleriń,
Seniń astıń-kindigimnen qan tamğan jerim.

Shayır kindik qanı tamğan jerin jer jánneti dep biledi. «Tallı jaǵıs — tuwılğan mákanım. Onda jurttı tań qalǵanday ayrıqshalıq bar dep ayta almayman. Biraq ol jerler mağan elege deyin jer jánneti sıyaqlı kórinedi» dep esleydi.

SÓYLEW MÁDENİYATÍN IYELEWDİŇ USÍL HÁM JOLLARÍ

Hár bir adam óz ana tilinen yamasa ózi úyrengen tilden sol tildiń talaplarına muwapıq paydalanıw kónlikpesine iye boladı. Sol kónlikpe kóp zamanlar dawamında áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan insaniy pikir júrgiziw hám oylaw dástúrleriniń hár bir adamda tákirarlanıwshı jeke belgilerine súyenedi.

Adamlardıń jaslıqtan málim bir tilde sóyley alıwı tábiyiy jeke hám obyektiv qábilet esaplanadı. Sol sebepli de sóylew mádeniyatı tarawı adamlardı ulıwma sóylewge, belgili til quralı járdeminde pikir almasıwǵa úyretiw wazıypasın názerde tutpaydı. Sebebi, insannıń óz ana tilinde sóyley alıw qábileti áwelden bar bolǵan tábiyiy sezim.

Sóylew mádeniyatı ulıwma ana tilinde emes, bálki jámiyet aǵzalarınıń ana tilinde mádeniyatlı sóyley alıwına úyretiwdi názerde tutadı. Tildiń bunday forması, bir milliy tilde sóylesiwshı jámiyetlik toparlardıń barlıǵı ushın ortaqlıq bolǵan til ádebiy tili bolǵanlıqtan, sóylew mádeniyatı ushın gúres — bul adamlardıń óz ara hárqanday pikir alıswıdı mádeniyatlastırıw ushın gúres emes, bálki pútkil millet aǵzaları ushın birden-bir til bolǵan ádebiy tilde durıs pikir almasıw ushın gúresten ibarat.

Sóylew mádeniyatı jámiyetlik-mádeniy ómirdiń nızamlı talabı bolsa da, onı iyelew tiykarınan hár bir adamnıń mádeniy dárejesi hám onıń bilimine baylanıslı. Sol kózqarastan alıp qarasaq, jámiyettegi barlıq adamlar bir waqıttıń ózinde birdey joqarı mádeniyat dárejesine erisken dep aytıw múmkin bolmaǵanıday, belgili adamlardıń

hámмесинде bilim hám mádeniyat dárejesi jaǵınan sóylew mádeniyatın iyelewge birdey tayarlanǵan, uqıplı adamlar dewge bolmaydı.

Insannıń qatnas quralı bolǵan tildi, ádebiy tildi úyreniw hám iyelew tórt túrli jol menen ámelge asadı dep aytıw múmkin.

1. Tildi tábiyǵıy halda iyelew. Bunda balanıń óz ana tilin shańaraǵında hám dógerek átirapı tásirinde úyreniw hám bilim alıwı kiredi. Sol ushın shańaraqta mádeniyatlı sóylew kerek.

2. Tildi oqıtıw hám úyreniw arqalı iyelew. Buǵan tiykarınan mektepke shekemgi hám ulıwma orta bilim beriw mákemelerinde til hám onıń nızamlılıqları sóylew qaǵıydaların úyreniw kiredi.

3. Sóylew mádeniyatın erkin oqıw, óz ústinde shuǵıllanıw arqalı úyreniw. Bul túrli xarakterde boladı. Birinshiden, adam tilge tiyisli sabaqlıq hám ádebiyatlardı, qollanbalar, sózliklerdi úyrenedi. Ondaǵı til hám sóylewge tiyisli qaǵıydalardı iyeleydi.

Ekinshiden, kórkem ádebiyatlardı ózinshe oqıwdı hám bul jaǵday onıń sóz baylıǵınıń ósiwine, ádebiy til normaların iyelewine túrtki boladı.

4. Sóylewge eliklew. Hárbir adam ózinen jaqsıraq, shıraylı, mánili hám ótkir sóyleytuǵın adamlar sózine háwes penen qaraw hám oǵan eliklewge umtılwı múmkin. Bul halda sóylewge eliklew — úlgili til, sóylew mádeniyatın iyelewge umtılwıdıń jollarınıń biri. Úlgili sheber sóylewshiler, ádette radio hám televidenie diktorları, belgili artistler, kórkem óner xızmetkerleri, jazıwshılar, alımlar arasında ushırasadı. Óziniń úlgili sózi menen oqıwshılarda tilge, sóylew mádeniyatına qızıǵıwshılıq oyatqan sheshenler hám jámiyetlik iskerler, lektorlar, orta hám joqarı oqıw orınları.

Sheshenlik ónerin ádebiy tilde durıs, tásirli sóylewdiń ájayıp sırların iyelegen bunday adamlar sózi — sóylewge eliklewdiń nızamlı obykti bola aladı. Birewdiń sózine eliklew adamnan háwes, shıdam talap etedi. Sóylewge eliklew — sanalı túrde hám milliy sheshenliktiń eń jaqsı úlgileri hám dástúrlerin áwladtan-áwladqa ótkeriw, kóp ásirler dawamında saqlap qalıwdıń tiykarǵı quralı

Joqarıda keltirilgen barlıq jaǵdaylarda sóylew mádeniyatın iyelew ushın sanalı túrde umtılw hám tınımsız miynet arqasında ǵana jetisetuǵınlıǵı belgili.

SÓYLEW ETIKETI

Ruwxıy-aǵartıwshılıq isler, shaqırıq hám úgit-násiyat jumısları, kópshilik arasında hár túrli sáwbetlesiwler shólkemlestiriw, jámiyet aǵzaların qızıqtıratuǵın temalarda bayanatlar oqıwda sheshenlerdiń aldında úlken wazıypa turadı.

Ritorika — ilimiy terminologiyada oratorlıq óneri mánisin ańlatadı. Ritorika oratorlıq óneriniń teoriyalıq tiykarları haqqında pán, sonday-aq bul tarawǵa baylanıslı máselelerdi anıqlawshı ilimiy izertlew hám metodikalıq islerge de baylanıslı qollanıladı. Bul pánniń payda bolıwı hám rawajlanıw tariyxı uzaq dáwirlerge barıp taqaladı. Tó-mende usılar haqqında qısqasha pikir júrgizemiz.

Sofistlerdiń payda bolıwı demokratiyalıq dúzimniń bekkemleniwi menen baylanıslı. Bul dáwirde mámleket basshısı oratorlıq ónerinen xabardar bolıwı kerek edi. Usı zárúrlük sebepli sofistler dep atalıwshı adamlar toparı payda boldı.

Dáslep V ásirdiń ortalarına kelip, bul sózdiń mánisi ózgeriske ushıray baslaǵan. Bul dáwirge kelip arawlı sheshenlik penen shuǵıllanatuǵın adamlar payda bola basladı. Nátiyjede, sofist oqıtıwshı mánisinen tısqarı alım, filosof mánisinde de túsiniwle basladı.

Sofistler jáhán mádeniyatı tariyxında birinshi márte pul alıp oqıtılatuǵın oqıtıwshılar bolıp, olardıń oqıtatuǵın pánlerine — etika, ritorika, grammatika, tariyx, siyasat sıyaqlı pánler kirgen.

Sofistler úyretetuǵın metod tiykarınan úsh baǵdarda bolǵan:

Ritorikanıń ulıwma nızamların teoriyalıq hám ámeliy jaqtan islep shıǵıw;

Siyasiy hám sudqa tán tekstlerdi dúziw hám onı talqılaw usılları.

Báseke qaǵıydaları. Bul stilge ásirese, eristikler dep atalıwshı topardaǵı oqıtıwshılar kirgen.

«Eris» sózi de grekshe bolıp báseke degen mánini bildirgen.

Ritorlar. Oratorlıq óneriniń teoriyalıq tiykarların islep shıqqan hám bul pánnen sabaq bergen oqıtıwshılar keyinirek ritorlar dep atala baslaǵan. Ayırım waqıtlarda sofist-ritor ataması da qollanılgan sofist ataması ilim úyreniwshiler mánisin, ritor sózi bolsa sóylew mádeniyatı, oratorlıq óneri menen shuǵıllanıwshı mánisinde qollanıla baslaǵan. Mámleket hám jámiyet basshılarınıń ritorikadan xabarı bolıwı zárúr dep esaplaǵan. Áyyemde ritorikanıń rawajlanıwı hám

ómir súriwinde Greciyada jetilisip shıqqan ilimpazlardıń qosqan úlesleri júdá úlken. Protagor, Prodin, Giptey, Koran sıyaqlı sofist ritorlar Afina ritorikasınıń rawajlanıwında salmaqlı úles qosqan. Oratorlıq haqqında ózbek tilshi alımları R. Qungurov, E. Begmatov, E. Tojievlar pikir júriter eken, olardıń tómendegi tiykarǵı jaǵdaylarına itibar bergeliklerin kórsetedi:

Ózi toqtalmaqsı bolǵan másele yamasa temanı tereń úyreniw, ózlestirip alıw. Ondaǵı máselelerge óz qatnasın anıq belgilep alıw;

Dúnyaǵa óziniń kózqarasına iye bolıw, sóz benen is birligi, teoriya menen ámeliyattıń, dialektikanıń birligine erisiw, pikirlerdi ilimiy jaqtan tiykarlaw;

Tańlaǵan temaǵa juwapkershilik penen qatnas jasaw, onı kópshilik aldında tolıq ashıp beriwge dıqqat awdarıw.

Lekciyalar—kópshilik aldında bayanatlar waqtında tıńlawshılar menen júdá jaqın baylanıs qatnastı támiyinlew. Tıńlawshılardıń keypiyatın sezip turıw, bul arqalı lektor pikirlerin tek túsiniw alıwın támiyinlemesten bul pikirlerge isendire alıw.

Hárbir shıǵıp sóylewge jaqsı tayarlıq kóriw, yaǵnıy lekciyanı baslawdan ne menen juwmaqlanıwına shekem oylap alıw, máselelerdi ortaǵa taslaw izbe-izligin jaqsı belgilep alıw, olardıń óz-ara baylanısın támiyinlew, belgili jobalar yamasa joba konspektler dúzip, ózi ushın arnawlı hám keń toqtawı zárúr bolǵan orınların belgilep alıw.

Demek, jámiyetshilik aldında shıǵıp sóylewshiden óz pikirlerin bayan etiwde abaylı bolıw talap etiledi. Onıń óz bayanatı qaratılǵan adamlardı belgili bir máselege dıqqat awdarıwın támiyinlewde, sonday-aq, temada kóterilgen máselelerge olardı isendiriwde hám de tıńlawshılardıń subyektiv qatnasınıń oyanıwında oratordıń ózin qanday tutıwı, tıńlawshılar menen qanday baylanısqa kiriwi úlken orın iyeleydi. Orator tárepinen kóterilgen máseleleriń tolıq óz sheshimin tabıwı hám tıńlawshılar tárepinen anıq túsiniwmewi oratordıń qanday til birligin tańlap alıwına, onı orınlı qollana biliwine baylanıslı boladı. Oratorlıq ónerin tómendegi kórinislerge ajratıw múmkin:

Sociallıq-siyasiy bayanatlar tili;

Úgit-násiyat júrgiziwshiler tili;

Akademiyalıq sóylew;

Suddaǵı sóylew;

Arnawlı sóz ustalarınıń bayanatları hám basqalar.

Tildiń kórkemlew quralları jámiyetshilik aldında shıǵıp sóylewshiniń sózin bezeydi, tıńlawshılardıń túsiniwin ańsatlastıradı, sóylewge poetikalıq tásirsheńlik beredi, belgili dárejede oratordıń waqtın únemleydi. Orator óz sózinde pát hám logikalıq pátke de ayırıqsha itibar beriwı kerek.

Bulardan basqa tilimizdegi naqıl-maqallardan, danalıq sózlerden, frazeologizmlerden orınlı paydalanıw sóylewdiń tásirsheńligin támiyinleydi.

9-shınıǵıw. qosıqtıń kórkemlep, shayırdıń pikirin óz sóziniz benen bayanlap beriń.

Geybir sózdi bolar muz dewge,
Gá ot kibi órteydi ol da,
Eldi gezgen buzıq sózler de,
Kewillerge urılǵan bomba.

Buzıq atom uwar hawanı,
Buzıq sóz uwaydı kewildi.
Ekewiniń parqı shamalı,
Ekewi de shayqar tolıńdı.

Qashıqlatar aranı sózler,
Kewillerge qonar tozańı.
Aq etedi qaranı sózler,
Adamzattı sózler buzadı.

Ol urıstıń zıyanı yańlı,
Hár kewilde jatıp parlaydı.
Ol yadro quralı yańlı,
Adamlarǵa berer dárt-qayǵı.

Ótiriktiń pardozi sózler
Haqıyqattıń nusqawı sózler.
Adamzattıń yar-dosı sózler,
Adamzattıń dushpanı sózler.

Eki bále, bizge ol málim,
Sóz sońında meniń aytqanıwı:
Atom bálesinen qorǵanıń,
Sózler bálesinen saqlanıń!

(T. Mátmuratov)

10-shuniqiw. Berilgen tekst mazmunınan paydalanıp, «Shańaraq — tártip intizamnıń mektebi» temasında bayanat tayarlań.

Insannıń kámilligi, onıń jámiyette qanday orın iyelewi dáslep ol tárbiya alǵan shańaraqtan baslanadı. Bul óz ornında ata-anaǵa úlken wazıypa bolıp júklenedi. Sebebi, insannıń xarakteri, turmıstan óz ornın tabıwı, jámiyet aldındaǵı wazıypaların ańlaw, óz mápleri menen jámiyet mápleri arasındaǵı baylanıstı shın mánisinde ańlap jetiw sıyaqlı sezimleri shańaraqta jetilisedi. Hár bir insan shańaraq qurıp, múnásip perzentlerdi tárbiyalawdı hám jaqsı at qaldırıwdı ańsaydı. Tuwrısı, bul turmıslıq mazmun. Xalqımızda dáslep amanlıq-sawlıq hám baxıt, jaqsı perzent inam etiw tilekleri dástúrge aylanǵan. Jámiyettiń abadan turmısı hám tınısh-tatıwlıǵın támiyinlewde hár qanday millette shańaraqtıń ornı hám tásiiri kúshli. Sebebi insannıń eń taza hám pák sezimleri dáslep shańaraqta qalıplese. Sonday-aq, jaqsılıq hám adamgershilik, joqarı paziyet, mehir-múriwbet, arnamıs sıyaqlı túsiniklerdiń negizi shańaraqta qalıplese. Adamzat ushın zárúr bo-latuǵın tábiyiy kónlikpeler, átiraptaǵı adamlar menen qatnası, dosları arasında ózin qalay tutıwı, kózqarası hám pikirlewi eń dáslep onıń shańaraqta alǵan tárbiyasına baylanıslı ekenligin kóp mısallarda kórgenbiz.

§ 6 — 7. Sóylew anıqlıǵı

Sóylew anıqlıǵı pikirdiń dálligi, tuwrılıǵı sóylewdiń eń baslı belgileriniń biri. Sóylewdiń anıqlılıǵına tilden tısqarıda bolǵan halatlarda belgili dárejede tásirin tiygizedi. Bul til menen oylawdıń óz ara baylanısı máselesi. Sebebi, anıqlıq degende bizden qorshaǵan obyektiv dúnyadaǵı zat hám qubılıslar menen olardıń tildegi ataması bolǵan sózler ortasındaǵı sáykes keliwshilik túsiniledi. Obyektiv dúnyadaǵı zat hám qubılıslar, xalıqlardıń geografıyalıq jaylasıwı, adamlardıń sezimleri, háreketleri hár bir tilde ózgeshe óziniń atamasına iye. Tábiyattaǵı, jámiyettegi bul zat hám qubılıslar adamlar tárepinen tildegi sózler arqalı qabıllanadı, túsiniledi, sáwlelenedi. Sonlıqtan da, sóylew anıq bolıwı kerek dep talap qoyılǵanda sóz benen ol ańlatıp atırǵan tábiyat hám jámiyettegi zat hám qubılıslar sáykesligi túsiniledi. Eger adamnıń sanasındaǵı bilimi sóz arqalı sáwlelenbegen bol-

sa, ol adamlarğa túsiniqsiz boladı. Áne usı talaptan kelip shıǵılsa, sóylewdiń anıq bolıwı sóylew mádeniyatınıń eń zárúrli shárti ekenligin kóremiz.

Áyyemgi grek oyshılı Aristotel: «Eger de sóylew anıq bolmasa, ol maqsetine jetpeydi, sózdiń qádiri onıń anıq bolıwında, — dep jazadı. Áyyemgi grek filosofi Ciceron: «Sóz benen túsiniq bir waqıtta payda boladı. Sóz túsiniktiń anıq ataması bolıp esaplanadı», — dep kórsetedi. Sózdiń anıq bolıwı sóz benen oylaw arasındaǵı baylanısqa gárezli ekenligi tuwralı ullı rus sınshısı V. Belinskiy: «Sóz pikirdi sáwlelendiredi. Pikir túsiniqsiz bolsa, sóz de túsiniqsiz boladı», — dep jazǵan edi. Ásirese, ilimiy hám kórkem shıǵarmalardıń tili túsiniqli anıq bolıwı kerek. Anıqlıq hám qısqaqlıq prozaǵa qoyılatuǵın tiykarǵı talaplardıń biri bolıp tabıladı. Kórkem shıǵarmalarda qollanılatuǵın sózlerdiń anıq bolıwınıń tárepdarı bolǵan danıshpan: «Eger de men patsha bolǵanımda sonday nızam shıǵarar edim, bul nızam boyınsha, eger de jazıwshı adamnıń shıǵarmalarında, ózi mánisin túsinebeytuǵın, onı túsindirip bere almaytuǵın sózdi qollansa, ol jazıw huqıqınan ayırıladı» — deydi. Sebebi, tildiń tazalıǵı, mánililigi, tildiń pikirligi ushın gúres, bul mádeniyattıń quralı ushın gúres bolıp tabıladı. Bul qural qanshama ótkirirek bolsa, qanshelli anıq baǵdarlangan bolsa, ol sonshelli jeńimpaz boladı.

Sóylewdiń anıqlıǵı — bul sózdiń ózi bayanlaytuǵın waqıyaǵa júdá saykes hám say keliwi. Batıs oyshılları da, Shıǵıs alımları da anıqlıqtı sóylew sapalıǵınıń birinshi shárti dep esaplaǵan. Aristotel: «Eger sóylew anıq túsiniqli bolmasa, ol maqsetine erispeydi» degen bolsa, Kayqawıs: Áy perzent, sózdiń júzin de, arqa tárepin de bil, olarǵa baǵın, boysın, sóylegende mánili sóyle, bul sheshenliktiń belgisi esaplanadı. Eger sóylegen waqtınızda sózdiń qanday mánige iye ekenligin bilmeseń qusqa usaysañ» deydi.

Anıqlıq sóylewdiń páziyleti sıpatında ashıq túsindiriw qábileti menen sóylew predmetiniń mánisi menen, sóylewde qollanatuǵın sóz mánilerin biliw menen baylanıslı boladı.

Eger sheshen ózi sóz etpekshi bolǵan sóylew predmetin jaqsı bilse, oǵan say sózler tańlasa hám ózi tanlaǵan sózlerdiń mánilerine saykes wazıypalar júklese sóylew anıq bolıwı sózsiz.

Anıqlıq eki túrli boladı. Zattıń anıqlıǵı hám túsiniktiń anıqlıǵı.

11-shunig'iv. Qosiqti kórkemlep oqín. Shayırdın pikirín qalay túsinge-nińizdi aytıp beriń.

XALÍQ SÓZLERI

Xalqım dana desem bolar,
Naqıl etken bile-bile:
Sóyley-sóyley sheshen bolar,
Kósem bolar kóre-kóre.

Naqıl kóptiń múlki bolar,
Adam sumı túlki bolar,
Iyt juldızǵa kúlki bolar,
Ayǵa qarap úre-úre.

Qorqqanlarǵa qos kóriner,
Joldaslıq jolda biliner.
Jürgende jormal iliner,
Kóp kórerseń júre-jüre.

Bádhasılǵa hámel jetse,
Puqarasın talar iytshe.
Qumırsqaǵa qanat pitse,
Hálek piter kele-kele.

Xalqım qalpı aytsın qalay?
Zamanlardı kórgen talay.
Birew ótken jılay-jılay,
Birew dáwrán súde-súde.

Shayırlıq etse nadanlar,
Bálege qalar adamlar.
Aqmaq aytar, aqıl tıńlar,
Zeyin menen ile-ile.

Menmenlikke bastı shatpań,
Shımshıq óz tasına batpan,
Eshek ozsam deydi attan,
Jelmayaday jele-jele.

Kúshigennen búrkit bolmas,
Teñiz suwın sıraqıp bolmas,
Jartıwlı jún qırqıp bolmas,
Ala qoydı bóle-bóle.

Adamnıń bir parası bar:
Oqımay-aq sanası bar.
Ot jaqqıshtan dana shıǵar,
Sózge qulaq túre-túre.

Qızlar belin qınasadı,
Márt maydanda sınasadı.
Qıymıldaqan qır asadı,
Eńbek etken eme-eme.

Kirpikten kewilge jara,
Tússe, oǵan bar ne shara?
Biytártip ósken qız bala,
Bále tabar kúle-kúle.

Astarlap aytar mamanlar,
Bunıń mánisin kim ańlar.
Atadan altaw tuwǵanlar,
Jetew bolar óle-óle? ...

Qalawın tapsañ qar janar,
Júysiz ursañ balta sınar.
Jigit jaslay dilwar bolar,
Májiliske kire-kire.

Dúnya quwǵan bayır óter,
El qıdırǵan sayıl óter.
Iz qaldırıp shayır óter,
Sóz marjanın tere-tere.

Ibrayım Yusupov

12-shınıǵıw. Berilgen tekst mazmunınan paydalanıp, «Salt-dástúrler — biybaha miyras» atamasında bayanat tayarlań.

Xalıqtıń, millettiń birinshi belgisi tili bolsa, ekinshi belgisi úrp-ádet dástúrleri bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, adam jasaytuǵın jerde

dástúr de óz ornın tabadı. Xalıq dástúrleri adamlardıń xızmetin, turmıs qálpın kórsetedi. Kúndelikli turmıstıń barlıq tárepleri xalıq dástúrleri menen baylanısqa. Qanday dáwir bolsa da, xalıq óz dástúrleri menen úrp-ádetlerine úlken isenim hám húrmet penen qarap, onıń turmıstaǵı ornın joqarı bahalaǵan. İnsan ómirin úrp-ádet hám dástúrlersiz kóz aldına keltiriw qıyın. Uzaq dáwirlerden beri kiyatırǵan dástúrler óziniń turmıslıq ornı menen adamlardıń minez-qulqı, tártip isenim hám jámiyetlik kózqarasın ózinde saqlap kiyatır. Úrp-ádetler — bul uzaq tariyxıy dáwirlerden beri saqlanıp, áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan hár qıylı waqıyalardı baylanıslı mudamı qaytalanıp turatuǵın túsiniw. Dástúrler xalqımızdıń kóp ásirlik tájiriyeleriniń negizi. Sonlıqtan insan turmısınıń rawajlanıwın milliy miyraslırsız kóz aldımızǵa keltire almaymız.

Ózbekistannıń birinshi prezidenti I. A. Karimov: «Ata-babalarımızdıń pák ruwxı, úrp-ádeti bizlerdiń eń jaqsı dástúrlerimiz qayta tiklengende ǵana reformalar tabıslı ámelge asırıladı. Bul jolda ata-babalarımızdıń qádiriyatları ózgerislerdiń bekkem tırnaǵı bolıp xızmet etedi» dep atap kórsetken edi. Házirgi waqıtta turmısımızdan orın alǵan úrp-ádet, dástúrler ata-babalarımızdıń milliy qádiriyatları tiykarında kózge taslanadı. Sebebi milliy qádiriyatlarımız xalqımızdıń eski úrp-ádetleri hám mádeniyatınıń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı. Dástúr — bul adamlardıń eń jaqsı táreplerin úlgi etip, unamsız qılıqlarına qarsı gúresip barıwda úlken qural bolıp esaplanadı. Erte dáwirlerde úrp-ádet hám dástúrler hámme waqıt nızam retinde saqlanıp, oǵan adamlardıń hámmesi teńdey múnásibette bolǵan. Hátteki, dástúrlerge qarsı bolǵan hám onı orınlamaǵan adamlar jazalanatuǵın bolǵan. Demek, úrp-ádet ham dástúrler erte dáwirlerden baslap-aq, tártipti, ádep-ikramlılıqtı saqlawshı kúsh bolıp kelgen. Tariyxqa názer salsaq, Orta Aziya óziniń tariyxıy, mádeniy úrp-ádeti, dástúrleri menen dúnya mádeniyatına salmaqlı úles qosqan kóp ǵana danıshpan oyshıllardı dúnyaǵa keltirgen kiyeli úlke boldı. Bul mákanda jasap ótken Beruniy, Ibn Sina, Yusup Has Hajib, Nawayı, Maqtumqulı, Ájiniyaz, Berdaq hám basqalar dástúrlerdi tereń úyreniwi nátiyjesinde shıǵıs xalıqlarına tán bolǵan tárbiyalıq oylardı rawajlandırǵan.

Qaraqalpaq xalqınıń milliy úrp-dástúrleri ata-babalarımız jaratqan milliy miyraslarımızdıń dawamı bolıp, bular hadallıq, haqıyqatlıq, tuwısqanlıq, miymandoslıq, saqıylıq, sabırlılıq, tuwılǵan jerge súy-

ispenshilik hám basqa da adamgershilikli paziyetlerdi áwladlardıń boyına sińdirip bariwga baǵdarlaǵan.

§ 8 — 11. Sóylewdiń logikalılıǵı

Xalqımızda «Jaqsı sóz — jan azıǵı», «Jaqsı sóz — yarım ırıs» degen sózdi biykarǵa aytpaǵan. Jaqsı sózdi óz boyına sińdiriwi, sózdi, onıń mánilerin sanalı túrde túsiniwi — bul óz-ózinen iske aspaydı. Onı úyreniw ana tilin qanshama tereń úyrense, basqa pánlerdi de tıyanaqlı túrde bilip alıwǵa keń múmkinshilik aladı. Bul haqqında kórnekli pedagog K. D. Ushinskiy: «Ana tili — aqıl oy rawajlanıwınıń negizi jáne barlıq bilimlerdiń aynası, onnan barlıq túsiniq baslanıp, sóz arqalı ótip otıradı. Ana tili ideyalar menen bilimlerdi uǵınıwdıń jeke onı taratıwdıń birden bir quralı» — dep kórsetken edi. Sózlerdiń logikalıq mánileri menen grammatikalıq qaǵıydaların ózleslestiriw nátiyjesinde sózlerdi durıs qollana biliwge ádetlenedi.

Sóylewdiń logikalılıǵı yamasa pikirdiń izbe-iz durıs bayanlanıwı mádeniyatlı sóylewdiń bas shártleriniń biri bolıp tabıladı. Bul ilimde indukciya metodı boyınsha, yaǵnıy bilimdi rawajlandırıw ápiwayıdan quramalıqqa qaray, jekkelikten ulıwmalıqqa qaray boladı. Al tildiń tazalıǵı degende biz ádep-ikramlılıq normalarına sáykes keletuǵın sóylewdi túsinemiz. Sóylewdiń logikalılıǵı onıń tiykarǵı belgileri durıslıq hám anıqlıq penen tıǵız baylanısqa. Sebebi, grammatikalıq jaqtan durıs dúzilmege sóylew, gáp, pikirdi bayanlaw ushın orınsız tańlangan birlik sóylewdiń logikalılıǵınıń buzılıwına alıp keledi.

Logikalıq izbe-izliktiń buzılıwı tıńlawshı hám oqıwshıǵa bayanlanıp atırǵan pikirdiń tolıq jetip barmawına geyde ulıwma túsinebewshilikke alıp keledi. Gápti dúziwdegi itibarsızlıq nátiyjesinde geyde pikirdiń izbe-izligi buzıladı.

Tómendegi misalǵa itibar beriń: Ferma jankúyerleri altı aylıq mámleketke sút satıw planların múddetinen aldın orınladı. (gazetadan)

Gápte sózlerdiń tártibi durıs bolmaǵanlıǵı, «altı aylıq» dizbeginiń «satıw» sózinen keyin kelmegenligi sebepli mazmunına zıyan tiygizip atır. Sóylewdiń logikalı, yaǵnıy pikirdiń izbe-iz durıs bayanlanıwı sóylewshi menen jazıwshınıń bilim dárejesi, sana-sezimi, qábileti menen baylanıslı boladı. Sonlıqtan, logikalılıq tek tillik qubılıs bolmasta, al tilden tısqarı qubılıs sıpatında kózge tusedi. Yaǵnıy, bunda sóylewshiden tek tildi jaqsı biliw ǵana emes, al ózi pikir bildirip atırǵan tema boyınsha tereń bilimge iye bolıw talap etiledi.

Túsiniktiń mazmunlılıǵı óz aldına alınǵan teksttegi pikir izbe-izligi, logikalıq izbe-izlik bolıwın talap etedi. Biraq bul talaptı sóylewdiń barlıq kórinislerinde de qollanıwǵa bolmaydı. Máselen funktsional stiller tiykarınan ilimiy hám kórkem ádebiyat stillerinde bul talapqa qanday ámel etiliwin kóreyik.

Ilimiy stilde jazılǵan shıǵarmalar pütün bir sistemaǵa iye. Onda kirisiw, tiykarǵı bólim hám juwmaq bar bolıp, olar jáne bir dizbekke birlesedi. Tekstte aytilatuǵın pikirler qatań izbe-izlikte bayanlanadı. Kórkem sóylew dúzilisi bolsa, biraz basqasha. Aytayıq, pikirler bir qalıpte bayan etip kelinedi de, birden úzilis júz beredi hám endi basqa waqıyalar sóz etilip ketiledi.

Bul nárse misli logikalıq izbe-izligine zıyan jetkergendey kórinse de, negizinde ondav emes. Kórkem shıǵarmalardı, tiykarınan, qıssa, roman sıyaqlı janrlardaǵı keń jobalıq, kartina qurılısı áne sonday dúziwdi talap etedi. Mazmunǵa zıyan kelmegenligi bunday shıǵarmalardıń aqırında belgili boladı. Ulıwma alǵanda, sóylewdiń mazmunlılıǵı degende pütün bir sistema tiykarında dúzilgen, pikirlerdiń rawajlanıwı izbe-iz bolǵan hárbir sóz anıq maqsetke muwapıq ráwishte qollanılǵan sóylewdi túsinemiz.

13-shunıǵıw. Berilgen tekst mazmunı tiykarında «Doslıq — biybaha baylıq» atamasında bayanat tayarlań.

Máńgilik dos izlew — óz ómirińdi máńgilik sınaǵa qoyıw, geyde basıń menen tas jonıw dese de boladı. Doslar biri-biri menen túsinisse, onnan bekkem kúsh bolmasa kerek, biraq túsinisiw ushın eń sońǵı kúshke shekem sarp etiwge tuwra keledi. Bas qattı ma, tas qattı ma demektiń mánsi mınaw: doslıq óz-ózinen bárjay bolmaydı: ya sen óz nápsińdi dostıńnıń nápsine baǵındırıwıń kerek. Adamlar bar: ayırımları tasıp aqqan bir dárya, biri ekinshisine qosılsa teńiz dóretip ana-jerdiń bir kózine aylanadı: adamlar bar: biri iyt min-ezli, ekinshisi — pıshıq minezli: olar jolıǵıssa biri ekinshisine úrpeyisip hám ózlerin hám aylanasındaǵılardı qorqıtadı. Qonaǵına sıylı tamaq taba almadıń bar ğoy-eń durıs jolı dásturxan ornına ashıq júregiń bolsın. Adamnıń bası pútkil deneniń üstinde bolıwına qaramastan, barlıq salmaqta sol kóteredi: ğarrılıq ta, jaslıq ta, danalıq ta, shalalıq ta bastıń iskerligi menen belgilenedi: tilden jaman sóz shıqsa da, ayaq jaman jerdi basıp alsa da, qol patas nárseni uslasa

da, kóz iplas bir jerge qaray berse de bas ayıplı. Kim birinshiden, wádesine wapadar bolmasa, doslıqta tek shınlıq hám isenimge súyebese: ekinshiden, barlıq orında ózin ádep-ikramlı tuta bilmese, ol óz baxtı ushın muzdan jay salıp óz atın muzğa jazğanı, átteñ, muzdan salğan jayınıñ sırttan jaltırağanınan úlgi alıwğa umtılıwshılar az emes, bizde jalataylar az emes bul jaqtı dúnyada. Orınlı ayılğan sóz — ábizámzámniñ suwı, ol kisini keselinen ayıqtıradı: retin tawıp ayılğan sóz — zildey tas, ústine tússe, heshkim jılıstıra almaydı, sóz — retinde, alaqańǵa qısımlağan hawa, qarmalanıp-qarmalanıp hesh nársese taba almaysañ: sóz — retinde aspanǵa ushıratuǵın qanat, sonıñ ushın ayaǵınan súrnıkse de tilinen súrnıkpegen shayırdıñ, Berdaqtıñ, jolın bergey balalarımızǵa! (T. Q).

§12 — 13. Tildiñ tazalıǵı

Sóylewdiñ tazalıǵı degende, eñ dáslep, onı ádebiy til normalarına muwapıq keliwi túsiniledi. Haqıyqattan da, jaqsı, ideal sóylew házirgi qaraqalpaq ádebiy tili talaplarına say halda dúzilgen bolıwı, túrli ádebiy tilge jat bolǵan birliklerden taza bolıwı kerek. Bul máseleñiñ tillik tárepi bolıp, sóylew tazalıǵınıñ tilden tısqarı tárepleri de onnan kem bolmaǵan áhmiyetke iye.

Tilimizdiñ taza bolıwına kesent berip atırǵan til birlikleri, tiykarınan dialektizmler hám varvarizmler bolıp tabıladı. Sebebi, kórkem ádebiyat tilinde dialektizm hám varvarizmler menen belgili kórkem-estetikalıq wazıypanı orınlawı, avtordıñ málim belgili ideyasın, niyetin ámelge asırıwǵa xızmet etedi.

Parazit sózler dep atalıwshı til birlikleri de til mádeniyatı ushın jat. Olar tiykarınan sóylew stilinde kóp qollanıwı, jámiyet aldında shıǵıp sóylewshiniñ óz sózin qadaǵalap barmawı, itibarsızlıǵı nátiyjesinde payda boladı hám bara-bara ádetine aynaladı. Máselen, ayırım adamlar ózleri sezbegegen halda demek, eger, aytayıq, xosh sıyaqlı sózlerdi qaytalay beriwege úyrenip qalǵan.

Tildiñ tazalıǵı máselesi kóp waqıttan berli jazıwshı, filolog, ilimpaz hám mádeniyat xızmetkerlerin qızıqtırıp kelmekte. Tildiñ tazalıǵın qanday elementler buzadı?

I. Dialektizm dep atalatuǵın sózler, yaǵnıy ulıwma qaraqalpaq tiline, ádebiy tiline tán bolmaǵan jergilikli dialektlerge, sóylemlerge tán bolǵan sózler tildiñ tazalıǵın buzadı.

Kórkem sóz sheberleri arasında dialektizmlerdi ádebiy tilde qollanıw kerek pe yamasa kerek emes pe degen soraw átirapında tartıslı pikirler bar. Dialektlik sózlerdi ádebiy tilde ónimli qollanıwdıń tárepdarlarınıń pikirinshe dialektizmlerdi ádebiy shıǵarmalardıń tilinde qollanıw bul shıǵarmalardıń xalıqlıq shıǵarma ekenliginen derek beredi dep túsindirmekshi boladı. Tildiń ádebiy hám xalıq tili dep bóliniwinen shiyki hám til ustaları tárepinen dóretilgen til degendi túsinemiz.

Házirgi dáwirde xalıq tilin ádebiy tilge qarsı qoyıwǵa bolmaydı. Házirgi waqıtta ádebiy til xalıq tiliniń rawajlanıwınıń eń joqarǵı jemisi bolıp tabıladı. Ádebiy tildiń jazba hám awızeki sóylew tili dep atalatuǵın eki túri bar.

Xalıqtıń awızeki sóylew tili ádebiy tildiń normaların buzbaǵan halda til mádeniyatına tásir etip otıradı. Dialektizm hám olardıń kórkem shıǵarmalarda qollanıw múmkinshiligi quramalı másele bolıp tabıladı. Jazıwshı, shayırlar qaharmanlardıń jasaǵan jerine, waqıyanıń bolıp ótken waqtına baylanıslı qaharmanınń tilinde dialektizmlerdi qollanıwına boladı. Mısalı: T. Qayıpbergenovtıń «Baxıtsızlar» romanında Aydos biydiń tilinde «Biradarlar» sózin qollanadı.

Dialektizmler avtor sózinde emes, al súwretlenip atırǵan waqıyaǵa baylanıslı personaj tilinde qollanılsa maqsetke muwapıq boladı. Kórkem ádebiyat stilinen basqa stillerde dialektizmdi qollanıwdıń zárúrligi joq. Ilimiy stilde tilshi-ilimpazlardıń miyneti dialektizmdi izertlewge baǵıshlangan bolsa dialektizmlerdi paydalanadı. Jámiyetlik publicistikalıq stilde jurnalistlerdiń, korrespondentlerdiń belgili miynet qaharmanlarına arnalǵan maqalalarında olardıń tilinde dialektizmlerdi qollansa boladı.

Varvarizmler degende basqa tillerden kirgen sóz hám sóz dizbeginiń hádden tis qollanıwı túsiniledi. Basqa tillerden kirgen sózlerdi ádebiy tilde qollanıw máselesi tartıslı másele bolıp kiyatır. Haqıyqatında, sóylew tilin jasalma ótkirlestiriw ushın basqa tilden kirgen sózlerdi orınsız qollanıw, sol tilge, onıń ádebiyatına zıyanın tiygizedi.

Sonday-aq, jargon sózler de tildiń tazalıǵına kerı tásir etetuǵın sózlerdiń biri. Jargon — francuz sózi bolıp «buzılǵan til» degendi bildiredi. Jargonlar belgili bir sociallıq toparlarǵa tán bolǵan tildiń kishi variantı bolıp tabıladı. Jargon sózlerdiń qollanıw órisi tar. Bunday sózler kishigirim sociallıq toparlardıń ishinde qatnas jasawda qollanıladı.

Vulgarizmler dep awızeki sóylew tilinde ushırasatuğın, biraq ádebiy til normalarına qarsı keletuğın sóz hám sóz dizbeklerine ayıladı. Vulgarizmlerge sóylew tiliniń hár qıylı jargonlarınan dialektizmlerden alınğan turpayı hám mádeniyatsız sózler kiredi.

14-shınıǵıw. Kúndelikli turmısımızda jaslardıń bir-biri menen pikir alısıwda tilge bolğan itibarsızlıǵı haqqında mısallar keltiriń.

15-shınıǵıw. Berilgen tekst tiykarında awızeki «Watan — anam» temasında sáwbetlesiw ótkeriń hám bayanat tayarlań.

Hárbir insan bul jartı dúnyaǵa kelip, birinshi qádem basqan jerin Watan dep ataydı. Watan — kindik qanıımız tógilgen topıraq, mehriban anamızdıń jaǵımlı hawazı jańlağan háyyiwdi esitip uyqlağan altın besigimiz.

Bir sarayda patsha hám malika jasaydı eken. Patsha güllerdi jaqsı kóredi eken hám onıń jaqsı gül baǵı bolıptı. Kúnlerdiń birinde patsha baǵda seyil etip júirse, ájayıp qustı kórip qalıptı. Ol sonday sulıw qus eken, patsha onı dárhal tutıp alıp malikasına sawǵa qılmaqshı bolıptı. Sonda qus tilge kirip: «Áy, patsham sizden bir iltimasım bar tutqınlıqtan aldın bir jayǵa barıp keliwime ruqsat beriń» dep jalınıptı. Patsha qusqa razılıq berip áskerleri menen jiberipti. Jeti kún, jeti tün jol júrip, tawlardan asıp, dáryadan ótip aqırı bir sahraǵa kelipti. Qus bir putanıń ishine kirip ketipti. Áskerler hayran bolıp qustı baqlap tura beripti. Qus topıraqqa domalap «ata-ana, apa-úkelerim, xosh bolıńlar» — dep baqıra beripti. Keyin bular artqa qayıtıp, bar gápti patshaǵa aytıp beripti. Patsha menen malika bul gápti esitip, qattı qıynalıptı. Qusqa azatlıq beripti. Bul ráwiyatta keltirilgenindey hámme usı kishkene qus sıyaqlı Watan qádirine jetiwi kerek. «Búlbil óz shámenin, adam óz Watanın súyedi» degen danalıq usınnan kelip shıqqan. İnsan ózin azat hám abat Watanında ǵana erkin hám baxıtlı sezedi. Maqtumqulı shayırdıń mına qatarlarında:

Kel-há, kewlim, bir násiyat aytayın,

Watandı tárk etip ketiwshi bolma, — dep násiyatlaydı.

Hárbir insan eń aldın menen óz eliniń óz Watanınıń ádiwli azamatı. Demek, ol óz Watanın súyiwi, oǵan óz muhabbatın arnawı, eli ushın, Watanı ushın xızmet islewi kerek. Bul onıń elixalqı aldındaǵı, Watanı aldındaǵı parızı hám qarızı. Sonlıqtan

da, Watan aldındağı wazıypalı minnetlerin orınlaw ushın ata-babalarımız ayanbay miynet islegen. Watanın sırtqı dushpanlardan qorǵaǵan. Mártlik hám qaharmanlıq islerdi atqarıwda jan-tánın aya-maǵan. Ata-babalarımız óz Watanına degen tereń súyispenshiligi menen jasaǵan. Sol súyispenshilik sezimlerin ómir boyı júreklerinde saqlap kelgen hám ózinen keyingi áwladlarǵa amanat etip qaldırǵan. Bul Watan ata-babalarımızdan bizge miyras bolıp qalǵan. Olardıń eli-xalqı ushın islegen mártlik hám qaharmanlıq islerin zor húrmet penen tilge alamız. Keleshekke úmit penen qarap, eldiń jaqsı jasawı ushın el qorǵaǵan ullı mártler xalıqtıń yadında mańgi saqlanadı.

Watan qádiri. Biz bul muqaddes tuyǵıǵa sadıq bolsaq, demek sha-ńaraǵımızǵa, ata-anamızǵa, xalqımızǵa sadıq bolıp qalǵan bolamız.

§14—15. Sóylewdiń baylıǵı

Sóylew mádeniyatına sóylewshiniń sol tildi jetik biliwi, tilge bolǵan húrmeti, súyiwshiligi, sonday-aq ádebiy tildiń leksika, grammatika, stilistikalıq, orfoepiya hám orfografiyalıq talaplarına muwapıq normaların saqlay otırıp, óziniń aytajaq oyın, pikirin anıq, túsiniikli hám qonımlı etip bere biliwi kiredi. Ásirese, sóylewshi tınlawshıǵa óziniń oy-pikirin bayanlawda, ol sol tildiń materialı tiykarında taza sóylewi tiyis. Hárbir ádebiy tildiń sózlik quramı ornı-ornı menen tiyisli jerinde durıs qollanbay, orınsız basqa tillerden ózlestirilgen sózlerdi aralastırıp sóylew, tildiń bar múmkinshiliklerinen paydalanbaw, onıń baylıǵın esapqa almaw sóylew mádeniyatınıń ádewir dárejede tómenligin kórsetedi. Máselen, házirgi awızeki sóylew hám jazba tilimizde geypara sózler raxmet-rahmet, súdigar-shúdigar, salı-shalı, saǵal-shaǵal, uyqılaw-uyıqlaw, urıw-ruw sıyaqlı bolıp, eki yamasa úsh túrli qollanılıp júrgeni bayqaladı. Bulardıń dáslepki ádebiy til ushın norma bolıwı tiyis. Al, olardıń sońǵısın itibarsızlıq penen qollanıw tilimizdiń jazıw hám sóylew jaǵdaylarındaǵı jiberilgen mádeniyatsızlıq bolıp tabıladı. Sonlıqtan, sóylewshi qaysı tilde sóylegisi kelse, sol tilde taza sóylewi, sol tildiń sóz baylıǵınan durıs paydalanıwı lazım.

Qaraqalpaq tili—qaraqalpaq xalqınıń tiykarǵı qarım-qatnas jasaw quralı. Sonlıqtan, qaraqalpaq tiliniń baylıǵın jeterli úyreniw, meńgeriw hám bilip alıw júdá zárúrli. Óytkeni, hárbir adam qaraqalpaq tilinde durıs sóylew hám sóylew mádeniyatın iyelemey turıp, óziniń

aldına qoyılğan talaplarğa tolıq juwap beriwi mümkin emes. Sóylew mádeniyatın joqarı dárejege kóteriw, birinshiden, sol tilge bolğan súyispenshilik qatnasımızdı kórsetse, ekinshiden, sol tildiń gúllán sóz baylıǵın qanshelli dárejede biletuǵınımızdı, qanshelli dárejede meńgergenligimizdi, sonday-aq sózlerdi qalay orınlı qollana alatuǵınımızdı kórsetip turadı.

Jazıwda, sóylewde pikirdiń ıqshamlıǵı kórkemliliǵı hám onıń baylıǵın támiyinlew ushın tildegi hár qıylı kórkemlew quralları keń paydalanıladı. «Til — ádebiyattıń birinshi elementi», sebebi hárqanday shıǵarmanıń kórkemliliǵı onıń tili arqalı ondaǵı kórkemlew quralları arqalı kórinedi. Tildegi bunday kórkemlew quralları, eki túrli boladı: leksikalıq hám sintaksislik.

Leksikalıq kórkemlew quralları troplar dep ataladı, sintaksislik kórkemlew qurallarına stilistikalıq figuralar delinedi.

Troplar. Bir sózdiń ayırım kontekstlerde óziniń tiykarǵı tuwra mánisinen basqasha awıspalı mánide qollanılıp, hár qıylı kórkemlew quralları xızmetin atqarıwı trop dep ataladı. Troplar qatarına epitet, teńew, metafora, metonimiva, sinekdoxa, ironiya, allegoriya, janlandırıw hám perifraza h.t.b. kiredi.

Epitet. Predmet yamasa háreketke tán bolğan belgini, qásiyetti, sapanı ayrıqsha, onı obrazlı etip kórsetiw ushın awıspalı mánide qollanılğan sóz epitet dep ataladı.

Mısallar: Kórán bolur aq yúzińniń qurbanı,
Xabarıń ber periyzadım, yol bolsun.
Qara kózli, shiyrin sózli dilbarım,
Bársheniń sulıwı ay júzli jamal. (*Ájiniyaz*)

Teńew. Teńew arqalı predmet yamasa qubılıs óz ara salıstırılıp olardıń birewi ekinshisine teńlestiriw arqalı anıqlanadı, túsindiriledi.

Teńewler hár qıylı usıllar arqalı bildiriledi.

Kelbetliktiń -day, -dey, -tay, -tey affiksleri arqalı, yańlı, misli, mısal, kibi hám t.b tirkewishler arqalı ańlatıladı.

Mısallar: Tal shıbıqtay qıpsha beli-belbaǵlı,
Meni hayran etip ketti shul páriy. (*Ájiniyaz*)
Shań astına qarasa,
Jawırınları qaqpıqtay,
Bilekleri toqpıqtay,
Tanawları shashaqtay,

Omırawları esiktey,
 Turpatı kelgen besiktey,
 Aq nayzası qaltırap,
 Mañlayğa ayday jarqıra,
 Almas qılısh jiltıldap,
 Qaraker atın oynatıp,
 Qutırğan Gereydi,
 Alshıgır dáw kóredi. («Hajı Gerey» dástanınan).

Metafora. Eki predmet yaki qubılıstıń qanday da bir uqsaslıq tárepine tiykarlanıp, onıń birewine tiyisli belgini awıspalı mánide ekinshi predmet penen baylanıstırıp aytıw metafora delinedi.

Teñewge uqsas, biraq teñewde teñeletuǵın predmet, háreket hám onıń nege teñeletuǵınlıǵı ekinshi sózde qatar ayılatuǵın bolsa, metaforada tek onı ekinshi nárese menen ǵana ańlatıladı. Sonlıqtan da, metaforalarda obrazlılıq kúshlirek bolıp keledi.

Mısallar: Lashın edim — qanatımnan qayrıldım,

Júyrik edim — doynaǵımnan mayrıldım. (*Omar*)

Metonimiya. Eki predmet yaki qubılıstıń óz ara ishki yamasa sırtqı baylanısına qaray awıspalı mánide qollanılgan sózler metonimiya dep ataladı. Bunday baylanıslar hár qıylı boladı:

a) predmet hám onıń járdemindegi predmet arasındaqı baylanıs;

Mısalı, Hámme soldat ta solay isledi,

Kóp emen tur, soldattay qatıp,

Geyde komanda berip, ózi de,

Kórinedi turǵanday atıp. (*B. Qayıpnazarov*)

b) avtor hám onıń shıǵarması arasındaqı baylanıs:

Kóz áynegin qıysayta kiyip,

Mishurindi oqıydı geyde (*I. Yusupov «Paxtakesh baba»*).

Frak kiygen sáten ózbek,

Yoshıp orkestrdi gózlep,

Shıbıǵın bir siltep endi,

Gúńirenter Betxovendi (*I. Yusupov «Ózbekistan»*)

Orın hám sol orındaqı atamalar arasındaqı baylanıs:

Pútkil auditoriya shawqım kóterdi.

Háreket hám sol háreketiń quralı:

Kórgen-bilgenińdi ana shot qaǵatuǵınıña jetkerip bar.

(*Á. Atajanov «Duwtar»*).

Sinekdoxa — metonimiyanıń bir túri. Bunda bir predmettiń máni-si ekinshi predmetke, olar arasındaqı muǵdarlıq qatnasqa baylanıslı awısadı. Kóplik sannıń ornına birlik san, pútinniń ornına bólegi qollanıladı.

Kóp biypul awızlar basqılap orın,
Erkeligi tutıp gárdiyispekte (*I. Yusupov*)
Sınshıl dúnya qosıp talay baslardı,
Esap-shot qaqqızıp sınar doslardı

(*I. Yusupov «Jigittiń sonday bir dostı bolsın»*).

Giperbola hám litota. Giperbola predmettiń yamasa qubılıstıń turpatın, kúshin, mánisin asırıp, kúsheytip kórsetiwshi sózler.

Mısallar: Asqar taw Elburs aspanǵa tiygen,
Sımbatlı aq tósin kókshe bult süygen

(*I. Yusupov «Saǵınıw»*).

Tuttım búrgeniń anasın,
Tutqa bayladım tanasın,
Qosqa jektim jup danasın,
Jer shúdigár etpedim be? (*Xalıq qosıǵı*)
Hár qádem atqanda tawshan alsa hám,
Atası arabtan tuwrı kelse hám,
Ákeńniń kózin kórip qalsa hám,
Óltir kók iytińdi, Dúysen qándecli. (*Ájiniyaz*)

Litota — giperbolaga qarama-qarsı máni-de bolıp, predmettiń yama-sa qubılıstıń turpatın, kúshin, mánisin, júdá kishireytip, páseytip kórsetedi. Mısalı, Jańadan kelgen baslıq aynalmalı stuldı tamashalap otırǵan edi. Bir qumırsqa bel qız kofe alıp kirdi. (*K. Mámбетov*).

Ironiya. Ironiya — sózdi onıń tuwra mánisine kerisinshe máni-de qollanıw. Sonlıqtan da, ironiya hár qıylı astarlı mánistı ańlatıp, satiralıq hám yumorlıq shıǵarmalarda, tımsallarda kóplep ushırasadı.

Mısalı: Qus patshası bolarlıqtay qus ǵo, Ǵarǵa dúnyada.

Allegoriya. Allegoriya abstrakt máni-degi túsiniklerdi turmıstaǵı konkret obrazlar járdemi menen kórsetedi. Allegoriya kóbinese tımsallarda qollanılıp, onda adamlardıń hár túrli qásiyetleri, mi-nezleri hár qıylı haywanlar arqalı sıpatlanadı. Máselen, hiylekerlik — túlki, ańqaw — eshek, ashkóz — qasqır hám t. b.

Mısalı: Baylar — qasqır, túlki, xalıq — qoyan eken

Qarańǵı qaplaǵan qayǵı zamanda (*Berdaq «Zamanda»*)

Gradaciya. Gáptiń qurılısındaǵı birgelkili aǵzaların mánilik jaqtan kem-kem kúsheytilip yamasa páseytilip beriliwi gradaciyanı payda etedi.

Mısalı:

Álip qáddim dáldek bolıp bǵildi,
Kózlerimnen qanlı yashım tógildi,
Jol boyına úygen hasıl yúgimdi,
Bazargá eltkendey kárwan bolmadı. (*Ájiniyaz*)

Janlandırıw. Janlandırıw arqalı jansız predmet hám abstrakt túsinikler adamlarǵa tán bolǵan qásiyetlerge, belgilerge iye boladı.

Mısallar: Aspanǵa ser salıp baqsań,
Juldızlar sóyleser aqsham.

(*I. Yusupov «Kewil kewilden suw isher»*).

Buyra jalın jelkildetip parovoz shabar,
Egilgen gújimler bılǵar qurashın

(*I. Yusupov «Dala ármanları»*).

Áne sol waqıtta Qarajan atı menen tiresip, atqa qarap sóyledi:

Mingeniń bálent tawmedi,
Kiyatqan bizge jawmedi,
Kelgenler bizden ǵawmedi,
Ne kórdiń, qara at, ne kórdiń?
Maqpaldan saylap dorba ildim,
Kishmishten saylap jem berdim,
Jemińdi qashan kem berdim,
Ne kórdiń, qara at, ne kórdiń? (*«Alpamıs» dástanı*)

Perifraz. Perifraz arqalı predmet yamasa qubılıstıń atı tikkeley atalmay, tek onıń tiykarǵı belgileri yamasa xarakterli ayırmashılıqları atap kórsetiledi. Mısalı: «Bozataw»dıń avtorı, Sahra búlbili, Sahradaǵı Luvr.

Stilistikalıq figuralar. Tildiń kórkemlew qurallarınıń ishinde stilistikalıq figuralar úlken orın tutadı. Stilistikalıq figuralar—bul ayırıqsha qurılǵan sintaksistlik dizbekler yamasa gápler bolıp, olar tildiń obrazlıǵı ushın xızmet etedi. Stilistikalıq figuralardıń tómendegi túrleri keńirek qollanıladı.

Inversiya. Inversiya—gápkke ayırıqsha kórkemlik, tásirsheńlik beriw maqsetinde gáp aǵzalarınıń orın tártibiniń ózgeretilip, gáp aǵzalarınıń almasıp keliwi.

Мисаллар: Xoshlasıp men qalıp boldım intizar,
Tánimde qalmadı zárrede k mádar.
Men anıń ishında boldım xorı-zar,
Aqıl-huwshım alıp ketti shul páriy. (*Ájiniyaz*)

Aposiopeza. Aposiopeza (grekshe — jasırınıw) — oqıwshı yamasa tıńlawshınıń aytilajaq oyǵa, pikirge dıqqatın awdarıw ushın gáptiń ortasında yamasa keyninde úziliske túsip tamamlanbay qalıwı.

Мисаллар:

Qoy, jılawıq bolmań... Shay qoyıń qáne... (*I. Yusupov*).
Uqtım seniń tiliń basqa bolsa da,
Másele tilde emes, bálkim — kewilde.
Bazda qaraqalpaqsha sóylep tursa da,
Birewlerge túsınbeymen ómirde... (*I. Yusupov*)
Hámme aǵzań tozar, til tozbas biraq,
Múshelerdiń mıqlısı til der edim.
«Tilim awırdı» dep doktorǵa qatnap,
Ukol alıp júrgen adam kórmedim... (*I. Yusupov*)
Oshaq bası sózler — tarqatar sherdi,
Til hám qulaq oǵan ishteyli sonday.
Oshaq bası sózler — márt jigitlerdi,
Bazda aynıtadı nildiń suwında...

Anafora (grekshe — joqarıǵa shıǵarıw) — gáptiń basında birdey sózlerdiń yamasa sintaksislik konstrukciyalardıń qaytalanıp keliwi arqalı jasalatıwın kúsheytkish figura. Мисалы:

Gúlparshın:
Qırq kúnshilik jollardan,
At shaptırsın maydanǵa.
Atı ozǵan jigitke,
Kimińdi qul demeyin,
Kimińdi tul demeyin,
Kimińdi xan demeyin,
Kimińdi qara demeyin,
Kimińdi bala demeyin,
Qırq kúnshilik jollardan,
Atı ozǵan jigitke,
Biy málel ózim tiyeyin — dedi. («Alpamıs» dástanı).

Epifora. Epifora — (grekshe — keyin keliwshi) gáptiń sońında bir-dey sózler yamasa sóz dizbekleriniń qaytalanıwınan dúzilgen figura.

Mısalı:

Ġaz keler, Ġaz keler, qońır Ġaz keler,
 Ġazlar kelgen sayın báhár, jaz keler. (*I. Yusupov*)
 Bay balası bayǵa usar,
 Baylawlı turǵan tayǵa usar,
 Biy balası biyge usar,
 Putalmaǵan talǵa usar.
 Xan balası xanǵa usar,
 Biyik-biyik shıńǵa usar.
 Qul balası qulǵa usar,
 Tuyaq jeńishken gülge usar. (*Soppaslı Sıpıra jıraw*)

Parallelizm. Salıstırıw mánisindegi qońsılas kelgen gáplerdiń konstrukciyalardıń sintaksislik jaqtan uqsas bolıwına parallelizm delinedi. Parallelizm kóbinese poetikalıq shıǵarmalarda jiyi ushırasadı.

Mısalı: Ustaǵa barsań, sandıl bar,
 Sandildi kórde, shashın kór,
 Mollaǵa barsań, qálem bar,
 Shershige barsań hinji bar.

Hinjini tisin kór,
 Qar ústine qar jawar,
 Qar ústine qan tamar,
 Qandı kórdi betin kór. (*«Alpamıs» dástanınan*).

Ritorikalıq qaratpa. Ritorikalıq qaratpa (grekshe — orator) adam yamasa basqa da predmetlerge qarata aytılgan qaratpa arqalı olarǵa sıpatlama berilip, avtordıń qatnasınıń bildiriliwi.

Mısalı: — Tawdıń qara tası! Jılaysań nege?
 Kim seni ıdırattı, kim qapa qıldı?

— Tas bawır birewler jańa bul jerde,
 Birewdi ayamay tas penen urdı... (*I. Yusupov*)

Ritorikalıq soraw: Ritorikalıq soraw — juwap alıw ushın emes, al tek aytılajaq pikirge tınlawshınıń dıqqatın awdarıw ushın qoyılatuǵın soraw.

Мисаллар:

Atasi ğayıp bolġanda,
Enesiniń ishinde,
Altı aylıq qalġan Jádiger,
Qulınım ba ediń sen?! — dedi.

Mańırap qoylar kelgende,
Talpınıp qozı turġanda,
Jazdırılıp ġúweniń,
Hár sawlıqqa bir barıp,
Taba almay júrgen atańdı,
Jádiger me ediń sen?! — dedi. («*Alpamis*» *dástanı*)

Antiteza. Antiteza qospa gáplerde ayırıqsha xızmet atqarıp sóylew payıtında oy-pikirdi jáne de kúsheytiw maqsetinde mazmunı jaġınan bir-birine túsiniqlerdi salıstırıp kórsetedi. Mısalı:

Aydıń on besi jarıq, on besi qarańǵı.
Arqanniń uzını jaqsı, sózdiń qısqası jaqsı.

Qaraqalpaq tilinde antiteza jasawda atlıq sózler jiyi qollanıladı:

Xańa bermes qara bar,
Biyge bermes tore bar,
Atqa bermes ġunan bar,
Qızǵa berms jawan bar. (*Xalıq qosıǵı*)

Qaraqalpaq tilinde kelbetlik antitezalar eń kóp qollanıladı:

Ashshı menen dushshını tatqan biler,
Alıs penen jaqındı jortqan biler. (*Naqtı-maqallardan*)
Ashshı edi shejiremiz,
Dushshı edi ómir degen.
Dút edi ójiremiz,
Sút edi kewil degen. (*T. Mátmuratov*)

Qaraqalpaq tilinde feyil sózlerden de antitezalar jasaladı:

Aqıllı jigit el qorǵaydı,
Aqmaq jigit el qorlaydı.

Ráwishlerden jasalġan antitezalar:

Bıltırǵıdan bıyıl jaman,
Qalay-qalay boldı zaman. (*Berdaq*)
Aldıńǵı arba qaydan júirse,
Sońǵı arba sonnan júredi.

Aldın qırdım degende,
Artı ğawlap keledi.
Artın qırdım degende,
Aldı ğawlap keledi. («*Alpamis*» *dástanı*)

Bul mısalda orın ráwıshlerinen jasalġan antonimler antiteza xızmetinde jumsalıp qosıq qatarınıń emociionallıq-ekspressivlik tásirliliġin kúsheytip tur.

NAQIL-MAQALLARDA KÓRKEM SÓZ — SHESHENLIK HAQQÍNDÁ

Naqıl-maqallarda sóylew ádebi, sóz qúdireti haqqında mısallardı kóplep tabıwǵa boladı.

Jaqsı sóz — jan azıǵı.
Aytılǵan sóz — atılǵan oq.
Sóz — súyekten ótedi, tayaq — etten ótedi.
Jıllı-jıllı sóyleseń jılan ininen shıǵadı,
Qattı-qattı sóyleseń, musılman dininen shıǵadı.
Biyday nanıń bolmasa, biyday sóziń joq pa edi.

Bunday danalıq sózler xalqımızdıń sóz kúshi, sóz qúdiretin qan-shelli dárejede bahalaǵanlıǵınan derek beredi.

Qaraqalpaq xalqı sóz ónerin júdá qádirlegen, oni meńgeriwge, úyreniwge talaplanǵan, sóz sheberleri bolǵan sheshenlerin júdá ardaqlaǵan xalıq. Erte dáwirlerde sóz sheberleri, sheshenler dawlı máselelerdi sheshken. Sózin tawıp sóyleytuǵın adamlar húrmet-izzette bolǵan. Bir ġana Jiyrenshe sheshen haqqındaǵı áńgimelerdiń ózi buǵan ayqın mısal bola aladı. Awızeki xalıq dóretpelerinde dilwar qız jeńgeleri menen sheshen jigit aǵalarınıń sózleri, dilwar qızlar menen jigitlerdiń sóz jarıstırıwı, sózge sheshenligi menen xandı jumsaǵan hayal haqqında áńgimeler saqlanıp qalǵan.

Suw saǵası saydan shıqsa, sóz saǵası qaydan shıǵadı, degen sultan sorawına sheshen:

Suw saǵası — bulaq, sóz saǵası — qulaq.
Suw bar jerde balıq bar, sóz bar jerde xalıq bar.
Sózdiń saǵası — xalıq, sultan iyelerim — depti.
Batırdıń kúshi taw bolǵanı menen sózdiń kúshi shalqıǵan teńiz.

16-shınıǵıw. Berilgen naqıl-maqallardı paydalanıp tekst dúziń.

Atalar sózi — aqıldıń kózi.

Awzın ash, tili bolsa qash.

Ashshı bolsa da, anıgın ayt.

Ańlamay sóylegen, awırmay óler.

Adamnıń júzine qarama,
Sóylegen sózine qara.

Ana súti boy ósiredi,
Ana tili oy ósiredi.

Awzınan sózi túskenniń,
Qoltıgınan bózi túsedı.

Aqıllınıń sózi qısqa,
Aytaǵoysa bolar nusqa.

Az sóz — altın, kóp sóz — kómir.

Adamnıń ózi jaman emes,
Tili jaman.

Ashıwlı adamnıń sózi ashshı.

Adamnıń ardaqlı adam bolmaǵı,
Sóylegen sózinen, júrgen jolınan belgili.

Aqılsızdıń tili bay,
Aqıllınıń qolı bay.

Awzı epli kisige.
Arba-ógiz de juwap.

Awız — dárwaza, sóz — shamal.
Adamnıń sózi — quyashtan ıssı.

Ashıwıń kelse qolıńdı tart,
Orınsız jerde tilińdı tart.

Ayađıń júyrik bolsa, tasqa,
Tiliń júyrik bolsa, basqa bále.

Áwelgi sóziń ras bolsa,
Sońgi sózińniń ótimi jaqsı.

Áwel oyla, keyin sóyle.

Ádebi joqtıń, uyatı joq.

Bilgen tawıp aytar,
Bilmegen qawıp aytar.

Dos jılatıp,
Dushpan kúldirip.

Danalar jıyınında saqaw bol,
Nadanlar jıyınında gereń bol.

Dana adam belgisi — sózge tartar.
Aqmaq adam belgisi — sózge oralar.

Duris sóz, qılıshtan ótkir.

Dálilsiz sóz, esken jel.

Ep penen sóylegenniń, erni awırmaydı.

Gáp jaqsısın qulaq bileği.
Jol jaqsısın tuyaq bileği.

Jaqsı sóz jan súysindiredi.

Jaqsı menen sóylessen,
Sawat ashqan bolasań.

Jaman menen sóylessen,
Zimistanda qalasań.

Jaqsıǵa sóz aytsań sózdi awlar,
Jamańǵa sóz aytsań asawday tuwlar.

Jaqsınıń júzine qarama, sózine qara.

Jaqsı tawıp aytadı,
Jaman qawıp aytadı.

Jaqsı sózge jan semiredi,
Jaman sózge jan sekiredi.

Kewil-sonday, sóz-gilti.

Jamannıń ózi kepil,
Jaqsınıń sózi kepil.

Jamannıń júzi tegis,
Jaqsınıń sózi tegis.

Jaqsınıń sózi jetedi,
Jamannıń sózi ótedi.

Jaqsınıń sózi tatlı,
Jamannıń sózi qattı.

Jaqsınıń sózi mazalı,
Jamannıń sózi ızalı.

Jaqsınıń ózi de jaqsı,
Qamırdan qıl suwırğanday sózi jaqsı.

Jaqsınıń sózi — gúl,
Jamannıń sózi — shól.

Jaqsı sózge ne qarıw,
Jaman sózge ne záriw.

Jaqsı sóz — kewilge unar,
Jaman sóz — júrekti tırnar.

Jaqsı sóz — shekerdey,
Jaman sóz — záhárdey.

Juwas yabı minbege jaqsı,
Orsaqı sóz kúlmege jaqsı.

Ajağa bolsañ, aqıl ayt,
Aqıl aytsañ maqul ayt.

Qattı-qattı sóyleseñ,
Kóp sóz eshekke júk.

Kelesheksiz adamnan,
Keskinsiz sóz shıgadı.

Kóp sózdiñ azı jaqsı,
Az sózdiñ de sazi jaqsı.

Kóp sóz, bos sóz.

Kewilli sóz júyesin tabadı.
Kewilsiz sóz iyesin qabadı.

Kórgeniñdi izleme,
Kórmegeniñdi sóyleme.

Qansha ásten júirse de,
Tasbaqa joldi óndirer.

Aqıl menen ayılğan sóz,
Biymazanı kóndirer.

Mal — shaqınan, adam — tilinen

Mánisli sóz bahalı,
Ózi qısqa ózi jup.

Otız tisten shıqqan sóz,
Otız ruwlı elge jayıladı.

Oq jarası piter,
Sóz jarası pitpes.

Orınlı jerde túye shógedi,
Orınsız sóylegendi hárkim sógedi.

Jeti ólshep, bir kes.

Hár sózdiń bir mánisi bar,
Hár gúldiń bir iyisi bar.

Sóz mánisin bilmegen,
Sózdi ózine keltirer.

Gúl mánisin bilmegen.
Shaqasına zil keltirer.

Sózińdi sóyle abaylap,
Sózden tuwar ashshılıq.

Sóz júyesin tapsa, mal iyesin tabadı.

Sózdiń kórki — maqal.

Aqıldan artıq baylıq joq.

Pil kótermegendi, til kóteredi.

Sóylemesten burın oylanıp al.

Siz — sózdiń sıyı,
Kóz — júzdiń sıyı.

Sóz — gúmis, úndemew — altın.

Súydiretuğın da — til.
Kúydiretuğın da — til.
Kúldiretuğın da — til.

Tartınbağan atıp sóleydi.
Jasqanshaq jatıp sóleydi.

Suw menen oynama batarsañ,
Ot penen oynama ósherseń.

Til ushı menen sóyleme,
Ózińe azar sóz keler.

Tiliń menen kewlińdi bir tut.

Tilińde bolsa palıń,
Bálent bolar ıǵbalıń.

Turpayılıq etip,
Álpayımlıq izleme.

Tuwrı til tas jaradı.
Bura til bas jaradı.

Til buwınsız — oy túpsız.

Túyirli sóziń bolmasa,
Sóyler sóziń az bolsın.

Kóp qıdırǵan gezbe boladı.
Kóp sóylegen ezbe boladı.

Tabılǵan sózge dawa joq.
Maqul sózge ne qarıw.

Gúreste batır jeńedi,
Dawlassa sheshen jeńedi.

Úlkeymek ózińnen,
Kishireymek sózińnen.

Sheshenniń aytqan sózi bar.

Shiyrin sóz shekerden shiyrin.

Sheshen sózshil keledi,
Ańshı izshil keledi.

Sharbaya jeńdim dese,
Sabırlı kóndim der.

17-shinig'w. Tómendegi naqıl-maqallardıń tiykarǵı mánisi ne ekenligin aytıp beriń. Ózlerińiz usıǵan uqsas mısallar keltiriń.

Ógizdiń otın jep, baspaqtıń ornına jatpa.
 Essiz ǵana biydaydı, taqan qılma nan qılma.
 Jılaǵannıń aldınan ókirgen shıǵadı.
 Til menen oraq orsań bel awırmaıdı.
 Kótere almaǵan qosıp arqalaydı.
 Sıpayı tońbas qaltırar.
 Ańlamay sóylegen awırmaı óler.
 Kóre-kóre kósem bolasań, sóyley-sóyley sheshen bolasań.
 Sóz júyesin tapsa, mal iyessin tabadı.
 Oylanıp biliń babalar,
 Sózdi dúrge teńegen,
 Oylanıp aytqan hár sóziń,
 Oylama kem dep gáwxardan.
 Mánisli sóz bahalı, ózi qısqa ózi jup.
 Adamnıń parqın bilmeseń,
 Sóyletip kór, sınap kór.
 Parqı sonda biliner,
 Sózine qarap baha ber.
 Batırlar jaw kelgende sınaladı.
 Sheshenler daw bolǵanda sınaladı.

18-shinig'w. Mısallardı oquń. Sóylewge baylanıslı pikirlerdi qalay táriyiy-legenligin aytıp beriń.

Párwaz etip sóyleyin,
 Asqardıń ala tawınday.
Nóserletip sóyleyin,
 Selletip quyǵan jawınday.
Mazalı etip sóyleyin,
 Jańa pisken qawınday.
Shiyrin etip sóyleyin,
 Jiliktiń aqqan mayınday.
Oynaqshıtıp sóyleyin,
 Qısırdıń emgen tayınday.
Sallandırıp sóyleyin,

Jalgız úydiń qızınday,
 Ustazım meniń Ógizbay,
 Neshe dúrkin jır tókken.
 On eki perde qobızday,
 Irkilip sózden qalmağan,
 Adayda aytqısh Abılday,
 Shabar júyrik men edim,
 Sózge qamshı saldırmay,
 Jıynalıp qalğan aǵayın,
 Qumarıńdı sóz benen,
 Ketermen qalay qandırmay.
(Qalniyaz shayır)

ÓMIR HAQQÍDA

Isinde nátiyje joq aqlı kemniń,
 Júrisi epkinindey ólpeń jeldiń,
 Bir jaqsı, bir jaman bop ońısqań kóp,
 Ushırasıwı qıyınlaw eki tenniń.
 Kózi ashıq, kewli gúńgirt, ómiri zaya,
 Jasında shadlanıp bir kúlmegenniń,
 Bolǵanda ashıw-araz, lepsi-jawıń,
 Aldıńda aql degen asqar tawıń.
 Kewlińde sabaqtay-aq qayǵı bolsa,
 Tánniń iliw qıyın awırır-sawın,
 Jigittiń alǵan yarı bolsa jaqsı,
 Güllengen baqshadaǵı alma baǵıń.
 Jigitiń alǵan yarı bolsa jaman,
 Tabılar óz úyińnen jánjel-dawıń.

Bolǵanda ana — dárya, ákeń — keme,
 Qız apa, qarındasıń altın bawıń.
 Artıńda — iniń bolsa polat qılısh,
 Aldıńda aǵa degen biyik tawıń.
(Zeynep shayır)

19-shınıǵıw. Naqıl-maqallar hám danalıq sózlerden paydalanıp, «Jaqsı sóz — jan azıǵı» temasında shıǵarma jazıń.

§16 — 17. Atamalardı paydalanıwdıń sóylew mádeniyatına tásiri

Respublikamızdıń óz milliy gárezsizligin qolğa kirgiziwi, qaraqalpaq tiliniń mámleketlik til biyiligin alıwı, is júrgiziwde hám oqıtıwdıń túrli basqışlarında paydalanılıwı tilimizdiń rawajlanıwında úlken burılıs jasadı.

Ótken dáwirge názer taslaytuǵın bolsaq, respublikamızdıń dúnyadaǵı túrli mámleketler menen hár qıylı tarawlardaǵı qatnasıqlar arqalı onıń jáne de keńeygenligi kózge taslanadı, óz ara qatnaslar sebepli tilimizge islep shıǵarıw, ilim-pán, texnika tarawları menen baylanıslı jańa atamalar kirip keldi. Bul álbette, unamlı hádiyse sıpatında bahalanıwı lazım. Bular tilimizdiń sózlik qorınıń bayıwına tásir kórsetiwshi faktorlar esaplanadı. Bul tarawdaǵı tabıslar kóbirek publicistikalıq stilde kózge taslanadı. Biraq, sonı da aytıp ótiw kerek, bir túsinikti ańlatıw ushın birneshe atamanı qosıp qollanıwǵa bolmaydı.

Atama tańlawda hám onı qollanıwda qaysı tilge tiyisliligi, zamanagóylik kózqarastan jańa yaqı góneligi, máni ańlatıw tárepleri de esapqa alınıwı lazım. Bunnan tısqarı shet tillerdegi atamalardı qabil etiwde úlken itibarlılıq zárúr. Búgingi künde tilimizdegi gónergen sózler dep esaplanıwshı qatlamǵa tiyisli sózlerdiń jáne qaytadan kirip keliwi de biraz tartıslı pikirlerdi tuwdırmaқта.

Tilimizde áyyemnen kiyatırǵan parsısha-tájikshe bir qatar sózler bar, olardıń ayırımlarınıń mánilerin arnawlı sózlikler járdemimde ǵana anıqlaw múmkin. Sonlıqtan, túsinikti tolıq ańlatatuǵın atamalardı qollanıw maqsetke muwapıq boladı.

Bilimlendiriw tarawında ilim-pánniń túrli tarawlarında atamalardan paydalanıw sóylewshi yaqı jazıwshınıń pikir bildiriwinde málim dárejede qolaylıqlar tuwǵızadı, tıńlawshı yaqı oqıwshınıń maǵlıwmatı tez hám anıq, durıs qabil etip alıwın ańsatlastıradı. Sonıń ushın da, ilim-pán tarawında, tálimde atamalar áhmiyetli orın iyeleydi.

Atamalardı orınsız hám nadurıs qollanıw birqatar túsınbewshilikler, qáteler kelip shıǵıwına sebep boladı. Sebebi, bilimlendiriw tarawında málim bir túsınik qáte aytılsa, atamaǵa qáte túsınik berilse, bul óz nábetinde bir qatar qáteliklerdiń kelip shıǵıwına sebepshi boladı. Demek, atamalardı qollanıwda úlken juwapkershilik talap etiledi. Atamanıń mazmunın, mánisin jaqsı bilmese gózlegen maqsetine erise almaydı.

«Atamalardı qollanıwdağı kemshilikler hám qátelерdi belgilew normativlik maqsetke muwapıqlıq principiери tiykarınan kelip shıqqan bolıp, sóylew mádeniyatınıń ulıwma talaplarına boysınadı. Bunday qáte-kemshiliklerdi B.N.Golovin tómendegishe toparlarǵa bólip kórsetedi:

- atamalarda kóp mánilikke itibar bermewinen;
 - sóylewde atamanıń tiykarǵı mánisin shette qaldırıp, onıń qosımsha basqa mánilerine itibardı kúsheytıp jiberiw;
 - málim bir qorshawda termin menen onı qorshap alǵan sózler mánileri arasında logikalıq baylanıstıń támiyinlenbegenligi;
 - atamanı ilimiy paydalanıwda onıń qásiyetine sáykes kelmeytuǵın túsinik penen baylanıstırıp;
 - teksttiń birinshi bólimi menen keyingi bólimlerinde qollanılǵan bir atama sáwlelendirilgen túsinikler ortasında qarama-qarsı túsiniktiń kelip shıǵıwı;
 - real bar atamanı ámelde atama sıpatında qollanbaw;
 - atamanı qollanıwdağı anıqsızlıq;
 - atamanıń málim tiykarǵı mánisin tıńlawshı itibarınan shette qaldırıp, onı basqa mánisi menen almasırtıp qollanıw h.t.b sıyaqlılar.
- Atamalardı qollanıwdağı bunday kemshilikler bir atamanı eki yamasa úsh túrli qollanıw til bilimindegi atamalardı terminlerdi qollanıwda da ushıraydı.

20-shınıǵıw. Berilgen tekst tiykarında «Kekselerdi húrmetlew — ádiwli is» temasında referat jazıń.

Kekselerdi húrmet etiw — xalqımızdıń qanına sińgen milliy qádiriyatlarımızdıń biri. Bul adamlar arasında miyrim-shápáátlik hám xalıqtıń dos-tatıw bolıp jasawına xızmet etip kiyatır. Ázelden-aq xalqımızda kekselerge húrmet kórsetilip kiyatır. Nuranıy atası hám anası bar shańaraqta bereket, abadansılıq, tatıwlıq bolatuǵının bárshemiz bilemiz. Olardıń bergен pátiyası menen jurtıwız tınısh, dasturqanıwız mol boladı.

Xalqımızda mınaday bir ráwiyat bar: Bir elde úyinde qartayǵan ata-anası bolsa úlken tawdıń basına aparıp taslaydı eken. Bul eldiń hesh bir qariyası bolmaǵan. Bir jigit óziniń qartayǵan atasın sol tawdıń arǵı jaǵına aparıp ushın jolǵa shıǵıptı. Ol ǵarrını arqasına salıp kele beripti. Bir jerlerge kelgende jigit dem almaqshı bolıp

otiradi. Sol waqıtta ġarri mırs-mırs etip külipti. Sonda jigit atasına: — Ata, nege külip atırsız? Men bolsam qıynalıp otırman, — dep hayran bolıptı. Sonda ġarri: — Balam, men jas künimde, tap sendey waqtımda atamdı tawdıń basına aparıp taslaw ushın kiyatırıp, tap usı jerde dem alğan edim. Jaslıgım yadıma túsip «qaytar dúnya» degen usı eken dep külip atırman, — deпти. Sonda jigit oylanıp qalıptı. Men de erтеń waqtım jetip qartaysam, meniń de balalarım meni usı jaqlarğa ákelip, denemdi ġarğa-ġuzǵınlarğa jem etedi. Joq, bunday bolıwın qálemeymen! Soń atasın arqalap keynine qaytıptı. Úyine kelip atasın jasırın túrde saqlay beripti.

Kúnlerdiń bir kúni usı elge basqa patshalıqtan basqınshılar kelip xalıqtı qırmaqshı bolıptı. Adamlar bul qırǵınan qalay qutılıw jolın oylasıptı. Biraq hesh ilaj isley almaptı. Jigit bul waqıyanı atasına aytıp kelipti. Sonda ġarri aqıllılıq penen qalay qutılıwdıń jolın aytıptı hám jigit dárhal patshağa barıp atasınıń aytqanın aytadı. Patsha dárhal usılay islewdi buyırıptı. Aqırında xalıq basqınshılardan qutılıptı. Sonda patsha jigitti shaqırıp alıp: — Bul danalıqtı qaydan bildiń? — dep soradı. Jigit ġarri ákesiniń bar ekenin hám onı jasırın saqlap atırǵanın, bunı sol ákesi aytqanlıǵın aytadı. Patsha dárhal ġarrını aldırıptı hám sarayda alıp qaladı. Sonnan baslap qartayǵan adamlardı aparıp taslamay, olardı qádirlew kerek ekenligin aytıp, elge jar salıptı. Ane sonnan baslap bul elde tatılıq, abadansılıq hám ırısqa-nesiybe mol bolǵan eken.

21-shınıǵıw. Qálegen bir tarawǵa tiyisli teksti tańlap alıń hám mazmunın jetkerip beriwde atamalardan paydalanıwın túsindirip beriń.

§18 — 21. Sóylewdiń tásirsheńligi

Sóylew payıtında sóylewdiń payda bolıwında anıq bir maqset — tıńlawshı hám oqıwshınıń sanasına tásir etiw wazıypa etip qoyıldı. Sonlıqtan da, sóylewdiń tásirsheńligi sóylew mádeniyatınıń tiykarǵı belgileriniń biri esaplanadı. Sóylewdiń durıslılıǵı, anıqlılıǵı, logikalılıǵı hám tazalıǵı **tıńlawshıǵa** tásir etiwge qaratılǵan boladı. Bul faktorlardıń hámмесinen paydalanǵan túrde, sóylewdiń tásirsheńligi tillik emes faktorlardı da óz ishine aladı. Bul — sóylewshiniń tema boyınsha jeterli dárejede bilimge iye bolıwı. Temanı jaqsı bilmeytuǵın sóylewshiniń tásirli sóz sóylewi tuwralı aytpasa da boladı.

Sóylewdiń tásirsheńligi degende, tiykarınan awızeki sóylew barısı názerde tutılğan hám sonıń ushın onıń tıńlawshı tárepinen qabıllanıwındaǵı ruwxıy jaǵdaydı esapqa alıw zárúr. Sonday-aq, sóylewshı tıńlawshılardı esapqa alıwı, adamlardıń bilim dárejesinen baslap, hátte jasına shekem, óz sózin tıńlap atırǵan payıttaǵı kewil-keypine shekem baqlap turıwı, qalay qabıllanǵanlıǵın qadaǵalawı kerek boladı. Joqarı bilimge iye bolǵan adamlar aldında júdá ápıwayı tilde sóylew maqsetke muwapıq bolmaǵanı sıyaqlı, ápıwayı, jeterli dárejedegi maǵlıwmatqa iye bolmaǵan tıńlawshılar aldında da ilimiy hám rásmiy tilde sóylewge háreket etpew kerek. Qullası, sóylewshı jaǵdayǵa qarap is tutıwı talap etiledi hám bayanlamaqshı bolǵan pikirın tolıǵı menen tıńlawshılardıǵa jetkeriwge háreket etiwı wazıypa etip qoyıladı. B. N. Golovin «Tásirsheń sóylew dep — sóylew qurılısınıń tıńlawshı hám oqıwshınıń itibarın hám qızıǵıwshılıǵın oyatatuǵın qásiyetlerine aytıladı, óz náwbetinde sol qási etierge iye bolǵan sóylew tásirsheń sanaladı» — dep táriyipleydi.

Kópshilik túsine alatuǵın tilde sóylew, olardı isendire alıw oratorlardıń aldına qoyılatuǵın tiykarǵı shártlerden esaplanadı. Bunıń ushın bolsa, joqarıda aytılganday, temanı jaqsı biliwden tısqarı, onı bayan etiwdiń anıq belgilengen jobası bolıwı kerek. Sóylewdegi pikirlerdi birinshi hám ekinshi dárejeli formasında dúzip, olardı óz ara baylanıstırıw, waqıttı esapqa alıw sóylewshiniń pazıyletleriniń biri sanaladı. Sebebi, sóylew waqıtı aldın daǵaza etilip, soǵan ámel etilse, eger ilajı bolsa, sál aldınıraq tamamlansa tıńlawshılar zerikpeydi.

Sóylewshiniń óz sózine qatnası da áhmiyetli, sebebi, sonday bolǵanda sóylewshı hám tıńlawshı arasındaǵı baylanıs jaqsı boladı. Olar pikirlerdi ózi yaki tıńlawshılar ómirinen alınǵan mısalları tiykarında dálillewge háreket etse, temaǵa baylanıslı subyektiv pikir usınısların bildirse, sóylew jáne de isenimli hám tásirli shıǵadı.

22-shınıǵıw. Berilgen qosıq qatarlarınıń mazmunın sóylep beriń.

SÚYSINIW

Ata-babam er bolǵan, eser bolǵan,
Tariyxtıń arbasına kósher bolǵan.
Baqırıp sóylemese esitpegen,
Kewil kúyin aqtarǵan qosıq penen.

Haq kewil adam bolgan ańqildağan,
Qolında almas qılısh jaltildağan.
Tiline kelgen gápti qaytarmağan,
Jawına da ótirik aytalmağan.

Qaytpağan xan aldında, kishirmegen,
Onsha isi bolmağan usıl menen,
Batırı jawğa shapsa órkenlegen,
Shesheni sózge shıqsa kórkemlegen.

Aytsın dep bizlerge gáp qaldırmağan,
Sózge jol salıp ketken dańğırlağan.
Sózimiz sezleriniń dógeregi,
Ata babam ne degen sheber edi!

Tölepbergen Mátmuratov

ANA TILIM

Ana tilim — qálbiń nurgá saqıy dım,
Mıń jırlasam túwesilmes táriypiń,
Sen jetkerdiń áyyem ásir bitigin,
Anam Tumaristiń mártlik tariyxın.

Sen jetkerdiń Yullıq tegin xatların,
Babam Kulteginniń ólmes atların,
Istomin, Bomin shax, Eltarash, ismin,
Dúnyanı titiretken mártlik dańqların.

Alıp keldiń Spitamen júregin,
Jetistirdiń Ormambet biy tilegin,
Maman, Aydos ármanların sińdirip,
Kúshli ettiń Ernazardıń bilegin.

Sen arqalı ótmishimiz nur shashar,
Baba miyras arzıw-úmit gúl ashar.
Jazıp atır jańa ásir tariyxın,
Sen arqalı bilim alıp bul jaslar.

Ana tilim — basımdağı gúl tajım,
 Sen arqalı elim jayar qulashın.
 Sen bar bolsañ, ótmishim hám búginim,
 Keleshegim sóndirmeydi quyashın.

Sen bar bolsañ, qaraqalpaq bar bolar,
 Ala moynaq duwtardağı tar bolar.
 Sen bar bolsañ hawazımız máńgilik,
 Hár perzentiń qatardađı nar bolar.

Máńgi aman bol tillerimniń zibanı,
 Seni ardaqlar gárezsizlik zamanı.
 Qaraqalpaqtıń tastı kesken sózi bol,
 Ana jurttıń nurgá tolsın jamalı.

Nábiyra Töreshova.

23-shınıǵıw. Dúnyanıń belgili alımlarınıń sheshenlik, sóylew haqqında pikirlerin paydalanıp, bayanat jazıń.

Sóz — ilimniń ullı qurallarınıń biri. Óz ornında shın kewil-den ayılǵan ápiwayı sóz qúdiretli, búgilmeytuǵın kúshke aynaladı. Ol sóylewshiniń ózin de qızıqtırıwı, onı hám átirapındaǵılardı óz sulıwlıǵı, názikligi, gózzallıǵı menen ózine tutqın etiwı múmkin. Tiliń menen kewlińdi bir tut (*A. Nawayı*).

Awzına kelgendi aytıw — nadannıń isi,

Aldına kelgendi jew — haywannıń isi (*A. Nawayı*).

Sóz — gúl, is — miywe (*Al-Xorezmiy*).

Sóz — istiń kóleńkesi (*Demokrit*).

Hárqanday maqsetsiz sóz mánissiz hám qurǵaq boladı (*Demosfen*).

Sóz qúdiretli kúsh, ol isendiredi, shaqıradı (*R. Emerson*).

Oratordıń maqseti adamlardı isendiriw (*F. Chesterfield*).

Sheshenniń tiykarǵı óneri sol ónerdi kóz-kóz qılmaslıq (*Kvintilman*).

Ápiwayı zatlardı ápiwayı, úlkenlerin úlgi, ortashaların ózine jarasa bayanlay alǵan adam ǵana haqıyqıy sheshen sanaladı (*Ciceron*).

Sheshenniń, oratordıń eń úlken qásiyetleriniń biri — kerekli nárseni aytıw ǵana emes, kereksiz nárseni aytıw (*Ciceron*).

Túsiniksiz, shubalañqı sóylew hárkimniń qolınan keledi, anıq sóylew bolsa, ayırım adamlarǵa ǵana tán (*R. Galiley*).

Anıqlıq — tildiń tiykarǵı paziyleti (*Aristotel*).

Maqtanıp sóylew — ázziliktiń birinshi belgisi, ullı islerdi islew kimniń qolınan keletuǵın bolsa, ol tiline erk bermeydi (*Ciceron*).

§22 — 23. Sóylew mádeniyatı hám sóylew texnikası

Sóylew texnikası ulıwma sóylew mádeniyatınıń áhmiyetli belgisi. Dawıstıń sapası, sóylew barısında durıs dem alıw. Pát. Aytılıw (ta-laffuz) texnikası, diksiya hám basqa fonetikalıq kónlikpeler.

Jámiyetshilik aldında sóylew júdá juwapkershilikli hám qıyın jumıs. Adamlar jámiyetshilik aldında sóz baslaǵanda, ayırım waqıtları albırawshılıqqa jol qoyadı. Hárbir sózińdi sınap qabıllaytuǵın auditoriyanıń únsiz qálpi sóylewshige tásir etedi. Kópshilik aldında sóylep kórmegen adam bunday jaǵdayda albırap, óz pikirin ayta almay qaladı. Bunday jaǵdayǵa túspew ushın eń baslısı jámiyetshilik aldında barınsha saldamlı bolıwǵa tırısıw kerek.

Tıńlawshılar aldında ózin-ózi durıs uslay almaǵan adamnıń sózi tásirli shıqqaydı. Sonıń ushın da saldamlı bolıw, albıramaw, jámiyetshilik aldında shıǵıp sóylewshilerge qoyılatuǵın eń baslı talap. Auditoriyada albıramaw ushın tayarlıq jumısların júrgiziwi tiyis. Tayarlıqsız sóylegen adamda ózine isenim bolmaydı. Shıǵıp sóylewge aldın-ala uqıplı túrde tayarlangan adam ne aytatuǵının, qalay aytatuǵının ábden oylap, jobalastırıp alǵan adam jámiyetshilik aldında albıramaydı. Tıńlawshılardı ózine tartadı, qızıqtıradı.

Jámiyetshilik aldında shıǵıp sóyleytuǵın adamǵa tómendegidey talap qoyıladı:

— Tıńlawshılardıń ózi jaqsı biletuǵın nárselerdi qaytalap ezip aytaw kerek. Oqıwshınıń ózi aqılǵa salıp túsinetuǵın nárselerdi qaytalaw kerek.

— Adamǵa bilim beretuǵınday, jańalıǵı bar, mazmunlı bolıwı kerek. Haqıyqatında da, adam bilmegeninen qátelespeydi, al bilgishsingenliginen qátelesedi.

— Sózinde qáte jibermeu ushın ózi anıq bilmeytuǵın fakttı aytaw kerek.

Tınlawshılardı húrmet etiw kerek, óz sózin qádirleytuǵın adam tınlawshıların da qádirleydi. Ózin basqalardan joqarı uslap, maqtanıp sóylegen adamnıń sózi tásir etpeydi. Meniń bilgenimdi tınlawshılar bilmeydi dep qatnas jasamaw kerek. Sheshen jámiyetshilik aldında bárháma álpayım, saldamlı, dos hám gamxor tutatuǵın bolǵan. Eger basshı qatardaǵı adam menen sóyleskende sózinen «men sizlerden aqıllıraqpan» degen nıshan bildirse, onda utılǵanı, xalıq ózin joqarı qoyatuǵın adamlardı sıylamaydı.

Sóylegen waqıtta hárbir sóziń anıq, dál hám ayqın esitiletuǵın bolsın. Jámiyetshilik aldında shıǵıp sóylewshiniń dawısı qubılmalı hám jaydarı bolıwı kerek. Sóylewshiniń dawısınan saldamlılıq, ózine isenim, qaysarlıq sezilse, sóz tásirli shıǵadı. Dawıstıń joqarı tómenligi, auditoriyanıń úlken kishiligi menen tınlawshılardıń az kópligi menen ólsheniwi tiyis. Tar auditoriyaǵa, az adamlarǵa baqırıp sóylew, keń auditoriyaǵa, kóp adamlarǵa áste sóylemew kerek. Eger bunday kemshiliklerge jol qoyılsa sóz tásirli azayadı.

Sóylegen sóziń tásirli bolsın deseń oǵan az da bolsa háreket qatnastırıw kerek. Biraq qoldı ońlı-sońlı sermew, arman-berman júrip, qolın qaltasına salıp, jelkesin qasıw sıyaqlı háreketlerdi islemew kerek. Orınsız háreketler tınlawshınıń dıqqatın basqa nárselerge awdarıwǵa sebepshi boladı. Jámiyetshilik eki kózin qaǵazdan almay sóylegen adamdı unatpaydı.

Aytayın degen pikirlerińdi aytıla-aytıla sıyqası shıqqan sózlerden baslama, shablon barlıq ónerdiń, ásirese sóz óneriniń dushpanı, óz oyıńdı óz sóziń menen ádebiy tilge tán bolǵan sózler menen mazmunlı hám qızıqlı etip jetkeriw kerek. Gúrrińlesiw barısında naqıl-maqallar, qosıq qatarlarınan mısallar keltirgen paydalı. Sóz qızıqlı bolǵanı menen adamdı tez jalıqtıradı. Adamnıń tınlaw qábileti páseyedi. Sonday waqıtları temadan az ǵana shetke shıǵıp, kewil kóteriw ushın qızıqlı eske túsiriwler, jaǵdayǵa baylanıslı anekdotlar aytıw auditoriyada otırǵanlardı biraz shaqqanlastırıp, sózdi tınlawǵa baǵdarlaydı. Biraq temadan shetlew júdá qısqa waqıtqa hám sheklengen túrde bolıwı kerek. Aytqan sóziń az hám saz bolsın. Quraǵan gápiń túsiniwge ańsat, qollanǵan sózleriń xalıqqa tanıs qolaylı hám mazmunlı bolsın, az sóz benen kóp máni ańlatıwǵa tırısıw kerek. Sebebi, kóp sóz — kómir, az sóz — altın. «Júyeli sóz iyesin tabadı» deydi xalqımız. Eger sózińde logikalıq izbe-izlik bolmasa, onda heshqanday bereket bolmaydı. Bir pikirdi aytıp, ekinshi pikirge óterde olar

arasında baylanıs bolmasa, onda bunday sóz de tıyanaqlı bolmaydı. Xalıq sózińdi bahalap, qádirlep tıńlawı ushın óz oyıńdı belgili bir logikalıq izbe-izlikte jámlestiriwiń kerek. Gáp penen gáp arasında tábiyǵıy baylanıs bolmasa, tıńlawshı onday sózden tásir ala almaydı.

Hár bir adam óz oy-pikirin tıńlawshıǵa mádeniyatlı túrde jetkeriwinde sóylewdiń durıslıǵı, baylıǵı, logikalılıǵı hám tásirililigi menen birge sóylew payıtında pát, intonaciya, pauza máselelerine de dıqqat awdarıwı talap etiledi.

Pát — sózdiń qurılısındaǵı buwınlardıń birewiniń basqalarına salıstırǵanda kúshli aytıluwı, yamasa gáplerdegi ayırım aǵzalardıń, sóylew aǵımındaǵı ayırım frazalardıń arnawlı túrde kóterińki aytıluwı.

Qaraqalpaq tilinde sózlik pát sózdiń aqırǵı buwınına túsedı, sózlerge qosımta qosılsa pát qosımtaǵa túsedı. Páttiń jaylasıw tártibi-ne qaray eki túri bar: erkin pát, turaqlı pát. Qaraqalpaq tilinde pát turaqlı, barlıq waqıtta sózdiń aqırǵı buwınına túsedı. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına orıs, arab, parsı tillerinen kirgen sózlerde pát sózdiń aldınǵı hám ortańǵı buwınlarına da túsedı. Mısalı: student, studentler, studentlerge. Sóylew payıtında pát kulminativ, delimitativ, ekspressivlik hám signifikativ xızmet atqaradı. Sózdiń qurılısındaǵı buwın hám buwın quraytuǵın seslerdi aytıluwı jaǵınan birlestirip, páttiń sózdi shólkemlestiriw xızmeti — kulminativ xızmeti esaplanadı. Páttiń delimitativ xızmeti — sóylew barısında sózlerdi bir-birinen ajratıw xızmeti. Yaǵnıy, sóylew payıtında sózler bir-birinen ajıralmaǵan túrde úzliksiz izbe-iz ayılmaydı. Delimitativ xızmet — sózdi sóz dizbegindegi basqa sózlerden ajratıp aytıwdıń ólshemi. Hár bir sózde bir pát bolatuǵını sebepli páttiń sanına qaray sóz dizbegindegi sózlerdiń neshew ekenligin biliwge boladı.

Páttiń ajratıp kórsetiw xızmetine logikalıq pát kiredi.

Logikalıq pát — tıńlawshınıń dıqqatın gáp aǵzalarınıń birewine ayırıqsha awdarıp, usı aǵza arqalı ańlatılıp atırǵan mánini arnawlı atap kórsetiw ushın qollanılatuǵın pát. Gáptiń logikalıq pát alǵan bólegi basqa bóleklerine salıstırǵanda kúshlirek aytıladı: a) **Men** liceyde oqıyman. b) Men **liceyde** oqıyman. v) Men liceyde **oqıyman**. Logikalıq pát túsken sózdegi dawıslı ses sozımlı túrde aytıladı.

Sóylew waqtındaǵı páttiń jáne bir xızmeti — sózge emocionallıq-ekspressivlik tásir beriw xızmeti. Sóylew waqtında gáp aǵzalarınıń birewin ayırıqsha atap kórsetiw yamasa sóylewshiniń emocional sezi-

min ańlatıwda pátıń xızmeti úlken. Pátıń bul túri de gáptiń ayırım bólegin ayrıqsha atap kórsetiw ushın qollanıladı, biraq logikalıq pátte sózdiń mánilik tárepine tiykarǵı dıqqat awdarılsa, bunda usı máni menen birge sóylewshiniń emocional sezimi, obyektiv shınlıqqa subyektiv qatnasın ańlatıwı maqset etip qoyıladı. Bul túrdegi pát gáptegi sózdiń tásirlilegen kúsheytiw ushın qollanıladı. Mısalı: Ah, qanday gózzal kórinis! Tábiyat sonday dárejede gózzal, kórip kewliń kóteriledi! Bul gápte «qanday» hám «gózzal» sózlerine, usı sózlerdegi «qan» hám «zal» buwınlarına emocional pát túsken. Usı buwınlardaǵı dawıslı sesler sozımlı hám kóterińki túrde ayılǵan.

Pátıń signifikativ xızmetine sóylew payıtında qollanılgan grammatikalıq formalarǵa pát túsiwi nátiyjesinde sózlerdiń mánisin ajratıwǵa baylanıslı xızmeti kiredi. Mısalı: duwramá (feyil) — duwrama (atlıq, awqattıń túri), súzbe (feyil) — súzbe (atlıq).

Intonaciya — awızeki sóylewdiń ritmlik-melodikalıq tárepi bolıp, sóylewde dawıs aǵımınıń kóteriliwi, kúshi, sozımlılıǵın ańlatadı. Intonaciya sintaksislik jáne ekspressivlik-emocionallıq mánilerdi ańlatıwshı ritm, intensivlik, temp, tembr usaǵan sózdiń jikleniw hám bólek sózlerdiń ayılıwında dawıstıń bálentlew-páseńlewi tártibin ańlatatuǵın túsinik. Hár bir sóylew háreket esaplanadı, bul háreket bolsa dawıstıń bálentligi yamasa pásliǵı, tez yamasa ásteligi, sóylew melodikası, ritmi, tempi, tembrine baylanıslı boladı. Intonaciyasız gáp bolmaydı, hár bir gáp ózine tán intonaciyaǵa iye.

Intonaciya qurılısı jaǵınan tómendegi birliklerden ibarat boladı:

1. Sóylew melodikası. Sóylew melodikası degende gáplerdi aytqan waqıttaǵı dawıstıń kóteriliwi hám páseyiwi názerde tutıladı. Bul process gáptiń qurılısındaǵı buwınlarda qollanılgan dawıslı seslerdiń kóterińki yamasa áste ayılıwına tiykarlanadı. Álbette, gáptiń qurılısındaǵı barlıq buwınlar bir qıylı kóterińki ayılmaydı, olar gáptiń mazmunına qaray ózgerip baradı. Sonlıqtan da, xabar, soraw, buyırq hám úndew gáplerdiń intonaciyası birdey bolmaydı.

2. Sóylew ritmi — pátli hám pásiz, sozımlı hám qısqa buwınlardıń qollanıwında ólshem hám ırǵaqtıń bolıwı túsiniledi. Kórkem oqıwda, sonday-aq qosıq qatarlarındaǵı ırǵaqtı támiyinlewdе sóylew ritminiń áhmiyeti úlken. Kuplettiń ritmi, alliteraciya ritmi, anafora, emfaza sıyaqlı qubılıslar sóylew ritmin támiyinleydi.

3. Sóylew tempi — sóylewdiń áste yamasa tez ayılıwın bildiredi. Sóylew tempi gáptiń qurılısındaǵı seslerdi ayıwǵa sarplangan

vaqit penen belgilenedi. Bunday vaqit gáp aǵzaları, olardıń gáptegi ornı, gáptiń túri, sharayattıń tásirinde hár qıylı boladı. Mısalı, xabar gáplerde gáptiń basında kelgen baslawıstıń aytılıwında temp áste boladı, bul temp bayanlawısh quramında tezlesedi. Eger de baslawıshqa logikalıq pát tússe, onıń aytılıwında temp kúsheyedi.

Soraw gápte baslawıstıń tezligi xabar gáptegi baslawıstıń kúshlirek boladı, bayanlawıstıń tezligi bolsa biraz páseyedi. Buyırıq gáplerde temp gáptiń aqırına qaray kúsheyedi, biraq sońǵı sózdiń tezligi keskin páseyedi.

4. Sóylewdiń intensivligi — gáptiń qurılısındaǵı seslerdi aytıwdıń kúshli yamasa hásiz bolıwın bildiredi. Sóylewdiń intensivligi ókpeden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımınıń kúsheyiwı yamasa páseyiwine baylanıslı boladı.

5. Sóylew tembri — sóylew payıtındaǵı seslerdiń ózgeriwsheńligi. Bunday ózgeriwsheńlik tiykarǵı ton hám qosımsha tonlarǵa baylanıslı bolıp, sóylewdiń tásirin, kóterińki yamasa ólpeń, qayǵılı bolıwın támiyinleydi.

Intonaciyanıń mádeniyatlı sóylewdegi ornı:

a) gáptiń intonaciyalıq jaqtan tamamlanǵanın ańlatatuǵın áhmiyetli tillik qural retinde xızmet atqaradı;

b) gáptiń mánilik túrlerin (xabar gáp, soraw gáp, buyırıq gáp, úndew gáp) anıqlawda qatnasadı;

v) sintaksislik baylanıslardı ańlatıwshı áhmiyetli fonetikalıq qubılıs esaplanadı.

Pauza — sózlerdiń aytılıw aralıǵındaǵı dawıstıń úzilisi. Pauzanıń sintaksislik hám sintaksislik emes túrleri bar. Sintaksislik pauza gáp aǵzaların anıqlaw xızmetin atqaradı. Sintaksislik emes pauza bolsa sóylewshiniń dem alıwın retlestiriw zárúrligi sebepli payda boladı.

SÓYLEW MÁDENİYATÍ HÁM STILISTIKA

Sóylew mádeniyatı hám til stilleri túsiniqleriniń mánisi, maqset hám wazıypaları máselesi, olardıń uqsaslıq hám ayırmashılıq tárepleri ilimde ele tolıq izertlenilmegen máselelerdiń biri. Ilimiy ádebiyatlarda sóylew mádeniyatı menen stilistika arasındaǵı qatnastı anıqlawda tómendegi tórt túrli pikir ushırasadı:

1. Sóylew mádeniyatı — bul stilistikanıń ózi;
2. Sóylew mádeniyatı — bul ámeliy stilistika;

3. Sóylew mádeniyatı menen stilistika óz ara tıǵız baylanıslı tarawlar;

4. Sóylew mádeniyatı menen stilistika óz ara tıǵız baylanıslı, biraq olardıń hárqaysısı til biliminiń ayırım tarawları.

Sóylew mádeniyatı menen stilistika biri-ekinshisin tolıqtırırwshı, óz ara baylanıslı tillik mashqalası esaplanadı.

Adamlardıń til birlikleri, yaǵnıy fonetikalıq, grammatikalıq hám leksikalıq qurallarınan paydalanıwında bárqulla ózine tán ózgesheligi bolıp, bul jaǵday ózine tán stildi payda etedi. Stil sózi áyyemgi dáwirlerden berli qollanııp kiyatır. Ol grek tilindegi «stulos» sózinen alınıp, jazıw ushın qollanılatuǵın ushı ótkir tayaqshanı bildirgen. Áyyemgi grekler hám rimliler stilge isendiriw óneri sıpatında qaraǵan. Hindler onı sóylewdiń kórkemlew quralı dep esaplasa, arablar bul sóz benen ózleriniń diniy isenimlerin sáykeslestirgen.

Stil sózine tómendegishe anıqlama berse boladı: Stil tildiń jámiyettegi xızmetiniń belgili bir tárepi menen baylanıslı ózine tán sózleri, turaqlı sóz dizbekleri, grammatikalıq konstrukciyaları menen sóylewdiń áne usınday basqa túrлерinen óziniń ishki belgileri menen ayırıqshalanıp turatuǵın kishi sisteması. Demek, hárbir stil kishi sistema bolıp, basqa stillerden ózine tán sózlik quramı, turaqlasqan birlikleri, morfologiyalıq hám sintaksislik dúzilisi jaǵınan ajıralıp turadı. Biraq, bul hárbir stil ózine tán belgileri menen bir-birinen pútkilley ayırmashılıqqa iye degendi ańlatpaydı.

Hárbir tildegi stiller ushın ortaқ bolǵan usı tildiń ulıwma sózlik quramı, sóz jasawshı qosımtaları menen sintaksislik birlikleri, erkin hám turaqlı sóz dizbekleri boladı. Bul jaǵday til stilleriniń hámme sin bir milliy ádebiy tilge birlestiredi.

Til stilleri tómendegi túrлерге bólinedi: 1) Sóylesiw stili (tildiń baylanıstırırw xızmeti); 2) Ilimiy stil; 3) Rásmiy is qaǵazları stili (tildiń xabar, informaciya beriw xızmeti); 4) Publicistikalıq stil; 5) Kórkem ádebiyat stili (tildiń tásir etiw, úgit-násiyat xızmeti).

KÓRKEM ÁDEBIYAT STILI

Ádebiy tildiń stillik rawajlanıwınıń eń áhmiyetlileriniń biri — kórkem ádebiyat stili. Kórkem shıǵarma ushın til hámme waqıt tiykarǵı qural bolıp tabıladı. Kórkem ádebiyat turmıstıń barlıq tárepini, bizdi qorshap turǵan haqıyqatlıqtı kórkem obrazlar arqalı biziń sanamızǵa

jetkizedi. Sonlıqtan kórkem shıǵarmalarda xalıq tiliniń hárbir sózi, sóz dizbekleri puqta tańlanıp, orınlı paydalanıladı.

Kórkem ádebiyat stiliniń ádebiy til stilleriniń basqa túrlerine qaraǵanda ózine tán ózgeshelikleri bar. Kórkem shıǵarmalardaǵı leksikalıq baylıqlar hám grammatikalıq qurallar onıń syujeti hám obrazlılıǵına ılayıq keń qollanıladı. Turmıstıń hámme tárepine — tábiyat kórinislerine, adamlarǵa, haywanat hám janlı maqлуqlarǵa, jámi etlik-siyasiy hám ekonomikaǵa, úrp-ádet t.b. tarawlarına qatnaslı bolǵan sózler, sóz dizbekleri, sonday-aq onıń tiykarǵı súwretlew materialı boladı. Kórkem ádebiyat stiliniń ózine tán ózgesheligi onıń janlılıq túrlerine baylanıslı. Hárbir janrdıń ózine tán kórkemlik formaları boladı. Máselen, poetikalıq shıǵarmalarda, olardıń stillik ózgesheligine, dawıs ırǵaǵınıń birgelkiligine ılayıq qatarlarındaǵı sózlerdiń buwın sanların, hárbir qatardaǵı eń sońǵı sózdiń grammatikalıq formalarınıń birgelkili bolıp keliwi talap etiledi. Prozalıq shıǵarmalarda onıń tematikasına, tariyxıy dáwirine, syujetine hám obraz jasaw ózgesheliklerine baylanıslı xalıq tiliniń bay leksikasınan — tariyxıy sózler, arxaizmler, dialektlik sózler, sintaksislik konstrukciyalarınan keń paydalanıladı.

Kórkem ádebiyat stilinde obraz jasaw ushın tildiń kórkem súwretlew quralları hám stillik figuralar — epitet, metafora, metonimiya, teńew, sinekdoxa, giperbola, qaytalaw, inversiya, antiteza, ellipsis t.b. keń qollanıladı.

24-shınıǵıw. T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama» roman-essesinen alınǵan úzindilerde doslıq haqqında berilgen áńgimelerden paydalanıp, gúrriń dóretiń hám oǵan tema tańlań.

1-áńgime. Ámiwdáriyani jaǵalay qonıslasqan awıllardıń birinde ótkerilip atırǵan toyǵa hár elattanmiymanlar shaqırılıp, hámmesi úlken bir otawǵa kirgizilipti. Miymanlar bir-biri menen tanısıp, bázim baslanǵanda esikten bir adam góne qara qalpaǵın qoltıǵına qısıp, kirip keledi. Húrmetli orınlardıń birinde otırǵan lardıń arasınan ala taqıyalı birew túrgele sala onıń menen sálemlesip, hal-jaǵday sorasadı.

Dostım, — deпти esikten kirgen adamnıń dawısı sál dirildep. — Seniń usı jerde ekenińdi esitip keldim. Bıyıl suwıq erte túsip eginlerim pispey qaldı.

Ala taqiyali adam onı kóp sóyletpey qaltasınan bir qısım pul shıgarıp berdi. Járдем sorap kelgen qalpaqlı adam oǵan ırza keyipte túrgelip únsız shıǵıp ketedi, biraq ol ketkennen soń ala taqiyalınıń kózine jas quyılıp, qamsıǵadı.

— Ha, ózbek nege jılaysañ? Yamasa janaǵı adam sennen alǵan pulın qaytarmas dep ishekleriń ashıdı ma?— deпти qasında otırǵanlar.

— Joq aǵayınler! Bul kelgen adam meniń eń qádirdan dostım boladı. Dostımniń egini pispey balaları napaqasız qalǵanı azday, aldımда bas iyipǵ hámmeniń aldında qorlanıwına sebepshi boldım. Úyine ózim barıp, hal jaǵdayın bilip, óz awzınan heshteńe soratpastan doslıqtı bárjay ete almaǵanıma qapaman— deпти. (*T. Qayıpbergenov*)

2-áńgime. Aydos babanıń ayaǵına álleqanday jara shıǵıp, úyinde jatırǵanı jóninde xabar esitken bir dostı onıń kewlin sorawǵa baradı. Babanıń jarası hazarlı eken. Dostı onıń ınqıldap atırǵanın kórip, júdá ashınadı. Sóytip óz úyine kele sala «Dostım «Ayaǵım, ayaǵım» dep zar qaqsap atırǵanda meniń sekelek atıp júriwge haqım joq» — dep óz ayaǵına ózi pıshaq uradı. Aradan waqıt ótiwi menen Aydos babanıń ayaǵı jazıladı. Onıń dostı óz ayaǵına tatlı pıshaq tıqqan eken, izi as alıp máńgige mayıp bolıp qalıptı. Bul jaǵdaydı esitken Aydos baba ózine-ózi janı qaslıq qılǵan aqsaq dostına járdem etiw ornına «On-day oysızdan diyanatlı dos shıqpaydı», dep xabar da almaptı.

Kózsız doslıq eki jaqqa zıyan. Dostına súyew bolalmaǵan dostan erterek qashqan maqul. Námárt penen uzaq dos bolıp, soń ayırılısqanıńда, uzaq jıllarǵa ármanlarıń bosqa ketkeni ishińdi ashıtpaydı, uzaq jıllarǵa awzı-ashıqlıǵıń ishińdi ashıtadı. Öytkeni, bul dúnya toyxana emes, sonıń menen birge, ol seniń qonıp ketiwiń ushın miymanxana da emes, ol seniń ókine beriwiń ushın da jaratılmaǵan. Ol seni ańsat qabil etedi, biraq óziniń awır qısnaqlarına talay-talay ret qısadı. Áne, bul qısqıǵa shıdam beriwdiń jolı xalqıń menen birge bolıwiń. Sol ushın da «Xalıq tańlaǵan jol sarras jol» degen danalıq bar. (*T. Qayıpbergenov*)

PUBLICISTIKALÍQ STIL

«Publicistika» termini latınnıń publicus — kópshilik degen sózin en alıńan. Publicistikalıq stil — kópshilikke túsinikli jazba ádebiy til stiliniń bir túri. Stildiń bul túrine xalıqtıń kúndelik turmısına baylanıslı shıǵarılıp atırǵan jámi etlik-siyasiy ádebiyatlar, gazeta-jurnal maqalaları, ocherkler tiliniń stili kiredi.

Publicistikaliq stilde kórkem ádebiyat, is qağazları hám ilimiy-texnikaliq ádebiyatlar tiliniń stiline tán bolğan belgileri ushırasadı. Biraq, óziniń tematikası, mazmunı, sóz qollanıw hám kópshilikke ılayıqlanıw belgelerine qaray ózine tán ózgeshelikke iye boladı. Ol xalıqtıń hár kúngi turmısı menen tıǵız baylanıslı boladı. Xalıqtıń jámiyetlik-siyasiy turmısı, miynetkeshlerdi ádep-ikramlılıq ideyalar ruwxında tárbiyalaw, xalıq xojalıǵınıń jetiskenliklerin násiyatlaw gazeta-jurnal hám siyasiy ádebiyatlar arqalı iske asırıladı. Bul wazıypalardı iske asırıwda publicistikaliq shıǵarmalardıń tili kópshilikke túsinikli, leksikalıq, grammatikalıq hám orfografiyalıq jaqtan jazba ádebiy tilde qalıplesken sózlerdi paydalanadı.

Publicistikaliq stilde qollanılatuǵın gápler kórkem ádebiyat stilindegidey tábiyat kórinisleri, obraz jasaw qurallarınıń qatnası sıyaqlı til materialların qollanbaydı. Sonday-aq, is qağazlarınıń stiline tán bolğan standart, shtamp túrindegi sózler hám konstrukciyalar kem ushırasadı.

Házirgi waqıtta publicistikaliq stildiń formaları kóp. Radio hám televidenieden esittiriletuǵın informaciyalıq xabarlar, bayanatlar, ilim hám texnika, mádeniyat hám ekonomikanıń jetiskenlikleri boyınsha maqalalar, ocherkler hám t.b. túrleri bar.

25-shınıǵıw. Berilgen tekstti mazmunın saqlaǵan halda dawam ettiriń.

«KEWIL ASPANÍDA JULDÍZLAR SÓNIK»

I. Yusupovtıń tuwma talantı, jaǵımlı hawazı, tábiyatındaǵı kishipeylik, ádalatlılı hám mehribanlıq tiykarında onıń júreginen atılıp shıqqan sózlerdiń tartımlılıǵı, júrek penen aqıldıń, gózzallıq penen danıshpanlıqtıń óz ara úylesikli onıń poeziyasınıń ózine tánligin bildiredi. Olar insan kewillerin terbendirip, olardıń qálbine tap ózini kindey kirip keletuǵın poeziya marjanları edi. Olar hámme waqıt adam balasın jaqsılıqqa umtıldırǵan tuyǵılarda jarqırıp turdı.

Ibrayım aǵanıń ullı shıǵarmaları jáhán xalıqlarına qaraqalpaq xalqınıń qospalı bay mazmunlı tariyxın, milliy ózgesheligin ayrıqsha minez-qulqın, salt-sanasın, mádeniyatın jaqınnan tanıstırdı. Onıń ushın zamannıń jan suwretin jaqsılap, jaynaǵan juldızlar arasında xalqınıń juldızın sáwlelirek etip jarqıratıwǵa ózin arnadı. Ol:

Qosiq — teñiz, bolsam — balıq,
 Ne buyırsa sendey xalıq,
 Ayağımdı qolğa alıp,
 Basım menen jumalayman — degen haq kewli menen ómirinshe
 xalqımızğa bası menen jumalap, eldiñ xalıqtıñ dañqın shıǵardı.

(Jumanazar Bazarbaev)

26-shınıǵıw. Berilgen danalıq pikirler hám áńgimelerdi qaysı stilge tán ekenligin anıqlań hám olardıñ mazmunınan paydalanǵan halda dóretiwshilik jumıs jazıń. Pikirińizdi dálillep beriń.

- Aqmaq qay waqıtta aqıllı kórinedi?
- Sóylemese.
- Dana qay waqıtta aqmaq kórinedi?
- Maqtanshaqqa, bıjıqqa aynalsa.
- Adamnan qanday waqıtta uyqı qashadı?
- Qaltasında pulı kóp bolsa.
- Adamdı qay waqıtta uyqı basadı?
- Aqılı kem bolsa.
- Sap-saw bolıp júrgen adam bir kúni eserge aynalsa, qanday keselge tap bolǵanı?
- Keselge tap bolǵanı emes, onıń qaltasında pulı kóbeygeni.
- Adamnıń ózine málim qaysı nársesin onıń ózinen basqalar kóp aytadı?
- Atın.
- Adamnıń uzaq jasawına ne sebepker?
- Onıń erteñinen úmiti.
- Adamnıń ómiri qısqarıwına ne sebepker?
- Onıń ertñinen úmitsizligi.
- Adamnıń birden juwap beriwi qıyın qanday juwap bileseń?
- «Uyqılıap atırsań ba» degen soraw... (T. Qayıpbergenov)

Anam aytqan ápsana. Bir adamnıń kóp balalarınıń arasınan birewi ári aqıllı, ári ata-anasına hámmeden sadıq bolıp ósedı. Sol ushın da ákesi onı hámme balasınan artıqsha kóredi eken. Biraq basqa tuwısqanlarında oǵan degen qızǵanısh sezimleri gújip, bolmaǵan ayıplar menen onı ákesine jaman atlı kórsetip, ólim jazasına buyırılıwǵa jetkeredi. Sóytse de ákesi onı qıymay, tiri qalarmeken degen oy menen qazıǵa astırtın pul berip jalbarınıp:

— Balama bir qıylı eki qağaz usın, biraq birewinde «Óltirileseń!», ekinshisinde «Azatsań!» dep jazıp búkle. Ayıpker balam qaysısın alsa, soğan hámmе qayıl bolsın!—deydi. Qazı oğan kónedi. Bul xabar basqa balalarına jetip, ayıpkerge «Azatsań!» degen qağaz túsinen qorqadı hám qazıǵa ákesinen de kóp pul berip, eki qağazǵa da «Óltirilsin!» dep jazıwǵa kelisedi. Solay etip qazı ayıpker jigitti aldına shaqırtıp, oğan eki qağaz usınadı da:

— Mınanıń birewinde «Azatsań!» ekinshisinde «Óltirileseń!» degen buyırıq bar. Qaysısı sağan tússe, sonı ashıp oqıymız. Íǵbalıña qayıl bolasań,—dep túsindiredi. Ayıpker jigit tuwısqanlarınıń bir sumlıq qılǵanın túsinedi, biraq dawlaspaydı. Sóytip eki qağazdıń birewin ala-sala ashpastan awzına salıp jalmap-jalmap jutıp jiberedi de: «Men táǵdiyirime qayılmán, qazı! Qolınızda qalǵanın ashıp oqıńız!»—deydi. Qazı kópshiliktiń aldında gáp tabalmay qolında qalǵandı ashıp oqıydı. Onnan «Óltirileseń!» degen jazıw shıǵadı.

— «Azatsań!» degen qağazdı óziń jutıpsań. Azat etildiń!—deydi naylaj qazı. Oğan jamanlıq oylaǵanlardıń heshqaysısı dálil tabalmaptı. Sol dana jigit bizlerdiń babamız bolsa táájip emes.

— Bir dana gáp tóbeńe kelgen júz qılısthan da qutqaradı,—deydi kempir apam. (*T. Qayıpbergenov*)

Yurist ata aytqan ápsana: Báhár aylarında nóser jawın sheklep quyıp turǵan paytta bir úy tolı adam esikti ashıp qoyıp, bir dananıń áńgimesin tırlap otır eken.

Jawınıń astında jıńshke ayaqları hár adımda olay-bulay tayǵanaqlap zorǵa kiyatırǵan jas balanı dananıń kózi shaladı da, onıń aldınan juwırıp shıǵıp, úyge ákeledi. Tońǵanınan tisleri tislerine saqıldap, zirdek qaǵıp turǵan bul balanı ol shápiklik penen sheshindirip, kiyimlerin otqa keptiredi hám jawın tıngannan keyin qayta kiyindirip qaytaradı.

— Ata, sizdi quday keptirsin,—deydi bala ketip baratırıp.

Dana adam balanıń basınan sıypalap, erkeletip: «Kóp jasa!»—dep qaladı.

Úyde otırǵanlar tańlanısıp:

— Haw, dana, ol bala Sizge raxmet ornına «Sizdi quday keptirsin», dep ketti. Bul jaman tilek emes pe?—desedi.

— Joq, olay emes. Bul bala shın kewil algısın bildirdi. Aytıwshı aqılsız bolsa, tırlawshı dana bolıwı tiyis,—deпти sol dana adam. (*T. Qayıpbergenov*)

ILIMYIY STIL

Ilim hám texnikalıq miynetlerdiń ádebiy til tiykarında jazılıw stiline ilimiy stil dep ataladı.

Ilimiy stilge ilimniń hár túrli tarawları boyınsha jazılğan monografiyalıq izertlewlerdiń, kitapshalardıń, joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarına arnalğan sabaqlıqlar tiliniń stili kiredi. Bundaǵı bayanlanatuǵın pikirler anıq túsiniqlerge iye boladı. Bul stilde ilimniń jetiskenlikleri tiykarında payda bolğan arnawlı terminologiyalıq leksika keń qollanıladı.

Ilimiy stildiń basqa stillerge salıstırǵanda ózine tán ózgesheligi bar. Bunda qollanılatuǵın sózler hám gápler hár bir qubılıstıń tábiyatın ashıp beretuǵın anıq anıqlama yamasa formalardan ibarat boladı. Olardaǵı sózler kóp mánilikti bildirmeydi, tuwra mánisinde, yaǵnıy terminologiyalıq mánide qollanıladı.

27-shınıǵıw. Úzindi qaysı tarawına tiyisli ekenligin anıqlań. Ilimiy stilde jazılğan miynetlerdiń ózine tán ózgeshelikleriniń bolatuǵınlıǵına názer awdarıń. Ilimiy stildiń publicistikalıq stilden ayırmashılıǵın aytıp berıń.

Sırtqı dúnyanı úyreniw kóp ilimlerdiń járdeminde iske asırıldı.

Olar tiykarınan eki toparǵa bólinedi. Biri tábiyattı úyrenetuǵın ilimler—bular biologiya, fizika, geografiya, ximiy hám adamniń ruwxıy dúnyasın, ruwxıy xızmetin úyrenetuǵın ilimler-bular tariyx, filosofiya, kórkem óner ilimleri, ekonomika, sosiologiya, psixologiya, filologiya. Bul ilimlerdi kóbinese gumanitar ilimler dep ataydı.

Filologiya—adamniń ruwxıy xızmetin úyrenetuǵın ilimlerdiń biri bolıp, áyyemgi grek tilindegi fileo—jaqsı kóriw, logos—sóz degen sózlerden kelip shıǵıp, sózge iqlas, degen mánini ańlatadı eken. Filologiya ilimi ayırım-ayırım, biraq bir-biri menen tıǵız baylanıslı eki tarawdan turadı. Birinshisi—lingvistika—yaǵnıy til bilimi. Ol eski latin tilnen alınıp, lingua degen sózden kelip shıǵıp, til degen mánisti ańlatqan. lingvistika—tildiń qubılısların hám ózgesheliklerin úyrenedi, dúnya xalıqlarınıń erte zamanlarda sóylegen, jazǵan, házirgi dáwirdegi sóylep atırǵan, jazıp atırǵan tillerdiń rawajlanıw nızamlılıqların úyrenedi.

Filologiyanın ekinshi bir tarawı—kórkem ádebiyat haqqındaǵı ilim bolıp, onı ádebiyattanıw dep ataydı. Ádebiyattanıw ilimi úlken

úsh tarawdan turadı. Olardıń hárbiriniń úyrenetuǵın obyektı zatı, maqseti hám wazıypaları bar. Bular— ádebiyat sını, ádebiyat tariyxı hám ádebiyat teoriyası. Demek, ádebiyattanıw kórkem ádebiyat nızamlılıqların, qásiyetlerin, rawajlanıw tariyxın, sonday-aq házirgi ádebiy procesti úyrenedi.

§23 — 24. Is qaǵazları

Mákemelerde, kárxanalarda, oqıw orınlarında, basqarıw organlarında is júrgiziw ushın, sonday-aq jeke adamlar ortasında qarım-qatnas jasaw ushın hújjetler, túrli qatnas qaǵazları qollanıladı. Bul is qaǵazları dep ataladı. Is qaǵazlarınıń qatarına jatatuǵın buyırıq, usınıs, arza, ómirbayan, minezleme, maǵlıwmatnama, akt, tilxat, isenimxat, mirátnama, daǵaza, qatnas qaǵaz, málimleme sıyaqlı túrlerin kóplep ushıratamız.

Bul is qaǵazlardıń jazılıw túri hám usılı, qollanılatuǵın sózleri menen sóz dizbekleriniń qalıplesken izbe-izligi boladı. Olardıń kólemi qısqa, mazmunı ıqshamlı hám anıq bolıwı talap etiledi. Al, nızam, párman, shártnama, kelisim, bildiriw, bayanlama, qarar, baǵdarlama, kodeks, húkimetlik arnawlı xabarlar kólemi jaǵınan ádewir bolıwı da múmkin. Bunday is qaǵazlarında hárbiriniń mazmunına ılayıq, siyasiy-publicistikalıq termin sózler keńnen qollanıladı. Olardı qatań qalıplesip qalǵan sózler menen sóz dizbekleriniń qollanılıwı shárt emes.

Mákemede jumıs islewshi hárbir xızmetker haqqında tolıq maǵlıwmat bolıwı lazım.

Tómenдеgi is qaǵazlarınıń tekstlerin úyreniń. Bul úlgilerden óz turmısıńızda durıs paydalanıwǵa háreket etiń.

1. Bayanlama

2017-jıldıń 12-mart sánesinde «Nurlı keleshek» shirketler birlespesi miynet jámaátiniń ulıwma jıynalısinıń

№ BAYANLAMASÍ

Qatnastı: «Nurlı keleshek» shirketler birlespesi miynet jámaáti-nen 52 xızmetker

Kún tártibinde:

1. Egis mapazın qısqa waqıtta sapalı etip ótkeriw boyınsha miynet jámáátiniń wazıypaları.

2. Ağımdağılar.

Tıńlandı: Kún tártibindegi 1-másele boyınsha birlespe baslıǵı Q. Ramanovtıń bayanatı tıńlandı. Ol óz sózinde egis mapazın qısqa waqıtta sapalı etip ótkeriw boyınsha miynet jámáátiniń aldında úlken wazıypa turǵanlıǵın aytıp ótti hám hár birine tiyisli wazıypalardı bólistirdi. (Q. Ramanovtıń bayanatı nusqası bayanlamaǵa qosa tigiledi).

Jaris sózge bólim baslıǵı Q. Embergenov hám brigada baslıǵı S. Qalimbetovler, xızmetkerlerden Z. Tursımuratov, Q. Allanazarovlar shıǵıp sóyledi. Olar óz sózinde búgingi kúndegi mashqalalardı sheshiw ushın hámme ózine bekitilgen wazıypalardı shın júreктen orınlawǵa háreket etiw kerekligi, pidayılıq hám óz isine juwapker-shilik penen qaraw arqalı ǵana jumıstı durıs jolǵa qoya alatuǵınlıǵın aytıp ótti hám aldaǵı wazıypalardı óz waqtında orınlawǵa barlıq kásipleslerine isenim bildirdi.

Májilis qatnasıwshıları birlespe baslıǵı Q. Ramanovtıń hám shıǵıp sóylewshilerdiń pikir hám usınısların esapqa alıp,

Qarar etedi:

1. Kewip ketken maydanlardıń dógeresindegi izeykeshler suw menen toltırılısın;

2. Egiske kerekli bolǵan qural-saymanlardıń sazlıǵı kózden ótkerilsin;

3. Tuqımınıń egiske tayarlıǵı qánigeler tárepinen qaytadan tekserilip kórisin.

2. Kún tártibindegi ekinshi másele boyınsha shirketler birlespesi basqarmasınıń aǵzası B. Naǵmetullaev shıǵıp sóylep, óz jumısında belsendilik penen jetiskenlikke eriskeni ushın xoshametlewege usınǵanlardıń dizimin oqıp esittirdi. Májilis aǵzaları bir awızdan maqulladı.

Májilis basqarıwshısı:

(Qolı)

Q. Ramanov

Xatker:

(Qolı)

R. Seyitova

Eger bayanattıń qol jazbası bayanlamaǵa tigilmese, onda bayanat mazmunı tolıq jazılıwı kerek. Májilistegi qaralǵan «aǵımdaǵılar» (daǵazalar, qutlıqlawlar, eskertiwler) qarar qabıllawdı talap etpewi de múmkin.

2. Jazba esap

Jazba esap — bul anıq, belgili bir waqıtqa jobalastırılǵan jumıs, wazıypa, tapsırmalardıń orınlanıwı, hárekettegi qızǵın islerdi, xızmet yaki ilimiy saparlardıń juwmaǵı haqqındaǵı maǵlıwmat beriwshi hújjet bolıp esaplanadı.

Jazba esapta keltirilgen maǵlıwmatlar anıq, isenimli, áhmi etke i e bolıwı kerek. Onda qanday jumıs, wazıypa, tapsırmalardıń berilgenligi hám orınlanganlıǵı, jetiskenlikler hám itibardan shette qalıp qoyǵan yamasa mashqala tuwdırıp atırǵan jaǵdaylar hám olardıń sheshimi, saplastırıp ushın ne islew múmkinligi ayıladı.

Jobalastırılǵan jumıslar haqqında jazba esaplardıń jazılıw úlgi tómendegishe bolıwı múmkin:

1. Teması:
2. Hújjettiń atı (Jazba esap).
3. Jazba esap teksti.
4. Jazba esap beriwshiniń lawazımı, atı, ákesiniń hám atasınıń atı.
5. Sáne
6. Jazba esaptı tastıyıqlawshı basshınıń qolı.

Jeke hújjetler

Xızmetker haqqında tolıq maǵlıwmat beretuǵın hújjetler birgelikte jeke hújjetler jıyması dep ataladı. Bunday hújjetler mákeme iskerligin úyreniwdiń bekkem hám tiykarǵı deregi bolıp esaplanadı.

Jeke hújjetler júymasında tómendegi hújjetler sanlar menen kórsetilgen tártipte saqlanadı:

Jıymdaǵı hújjetlerdiń dizimi

- Jumısqa qabıl etiw haqqında arza, jollama yaki usınısnama;
- Kadrlardı esapqa alıw boyınsha anketa yaki jeke maǵlıwmatlar qaǵazı;
- Ómirbayan;
- Maǵlıwmatı haqqındaǵı hújjetler nusqası;
- Minezleme;
- Buyırıqtan kóshirmeler;

Kadrlardı esapqa alıw boyınsha jeke qaǵazǵa qosımsha;
Jeke adamǵa tiyisli maǵlıwmatnama hám basqa hújjetler.

Jasaw mánzilinen maǵlıwmatnama hám densawlıǵı haqqında medicina mákemesiniń maǵlıwmatnaması hám basqa da ekinshi dárejeli jeke hújjetler

Eskertiwler, xoshametlewer, atasınıń atına ózgeriwler kirgiziw haqqındaǵı buyırıqlar kadrlardı esapqa alıw boyınsha qosımsha jazılǵanı ushın olardan kóshirme alıp, jeke hújjetler júymasına ayırım qosıp qoyıw shárt emes.

Jeke hújjetler júymasındaǵı tiykarǵı hújjetler haqqında arza, ómir-bayan, minezleme menen birgelikte mákeme ushın zárúr hújjetler gúwalıqlar, diplom sıyaqlı hújjetlerdiń nusqasın tayarlawǵa ruqsat etiledi. Bunday jaǵdayda nusqa tek tiykarǵı nusqadan alınadı. Passport, áskeriy bilet hám joqarǵı húkimet organlarınıń maqtaw hám sıyılıqlaw qaǵazlarınıń nusqası qabıl etiledi. Xızmetker jumısqa qabıl etilgennen keyin kadrlar bólimi tárepinen jeke maǵlıwmatlar qaǵazın toltıradı hám bul hújjet jeke hújjetler júymasında bólek saqlanadı. Jeke maǵlıwmatlar qaǵazı mákemedede kadrlardı esapqa alıw hám quramın anıqlawda xızmet atqaradı. Jeke maǵlıwmatlar qaǵazı jumısqa qabıllanıwshınıń kórsetken hújjetleri (passport, diplom, áskeriy bilet, miynet dáptersheshi h. t. b) tiykarında toltırıladı. Jumısqa qabıl etilgen adam jeke maǵlıwmatlar qaǵazında kórsetilgen jerge qol qoyadı hám toltırılǵan sáneni jazadı. Qánige jumıstan bosatılǵanda jeke maǵlıwmat qaǵazına da buyırıqtıń sánesi hám sanı, bosatılıw sebebi jazıladı.

Isenim xat — bul qanday da bir mákeme, shólkem yaki ayırım adamnıń óz atınan ekinshi bir adamǵa isenim bildirip, wákillik bergen jazba túrdegi hújjeti. Isenim xatlar óz mazmunına qaray xojalıqtı basqarıw, aqsha hám basqa materiallıq baylıqlardı alıw, sud keńselerinde is alıp barıw hám basqa da islerdi alıp barıw hám basqa da islerdi ámelge asırıwda qollanıladı.

Qanday da bir isti bejeriwge tolıq huqıq beriw kim tárepinen (mákeme tárepinen be yaki ayırım adam tárepinen be) rásmiyestiriliwine qaray isenim xatlar rásmiy hám jeke isenim xat bolıp ekige bólinedi.

Xızmet salasındaǵı rásmiy túrdegi isenim xatlar mámleketlik mákemeler, kásiplik awqam jáne basqa da jámiyetlik shólkemler

tárepinen belgili lawazımdağı jeke adamğa onıń kórsetilgen shólkemler tárepinen is júrgiziwge wákillik alǵanın bildiriw ushın beriledi; olarǵa mákeme baslıǵı tárepinen qol qoyılıwı hám mór basılıp tastıyqlanıwı kerek.

Ayırım jaǵdaylarda, máselen, jámiyetlik múlkti basqarıwda isenim xattıń nızam talabına baylanıslı notariallıq tastıyqlawdan ótiwi zárúr boladı.

Mazmunı hám wákilliginiń kólemine qaray isenim xatlar bir retlik, arnawlı hám ulıwma bolıp bólinedi.

Bir retlik isenim xat belgili bir isti ámelge asırıw, wazıypanı orınlaw ushın, máselen, tek bir ret ǵana pul yaqı qımbat bahalı zatlar alıw ushın beriledi.

Belgili bir waqıt dawamında bir túrdegi birneshe wazıypalardı beriw wákilligin beriwshi isenim xatlar arnawlı isenim xatlar dep ataladı.

Ulıwma isenim xatlarǵa xojalıqtı basqarıw menen baylanıslı hár túrli islerdi ámelge sıraw huqıqın beretuǵın isenim xatlar kiredi.

Rásmiy isenim xatlarda olardıń háreket etiw kúshin saqlaw múddeti kórsetiledi. Olar birneshe kúnnen birneshe jılǵa shekemgi múddetke beriledi, lekin úsh jıldan artıq bolmawı kerek. Eger isenim xatta onıń háreket etiw múddeti anıq kórsetilmegen bolsa, onda ol berilgen kúnnen baslap bir jılǵa shekem óz kúshin saqlaydı.

Rásmiy isenim xatlar, ádette tayar baspa is qaǵazında jazıladı. Bunday baspa is qaǵazlarında isenim xattıń barlıq zárúrli bólimlerin durıs hám anıq toltırıw ushın arnawlı orın hám kórsetpeler bar. Baspa is qaǵazları bolmaǵan jaǵdayda isenim xatlar ápiwayı qaǵazǵa jazıladı hám onıń joqarısında shep tárepte isenim xat beriwshi mákemeniń tórtmúyeshli móri basıladı.

Materiallıq baylıqlardı alıw ushın berilgen isenim xatlar belgilengen túrdegi baspa túrdegi baspa is qaǵazlarında kárxana baslıǵı hám bas esapshınıń qol qoyıwı menen toltırılıp, tek usı kárxana xızmetkerlerine beriledi.

Rásmiy isenim xattıń zárúrli bólimleri:

Isenim xattı beriwshi mákemeniń atı.

Isenim xattıń tártip sanı hám berilgen waqıtı.

Isenim xat berilip atırǵan jeke adamnıń lawazımı, atı, ákesiniń hám atasınıń atı.

Qımbat bahalı buyımlar alınatuğın mákemeniń atı.

Isenim xattıń beriliw sebebi.

Isenim xattıń háreket etiw múddeti.

Isenim xat berilip atırğan xızmetkerdiń úlgi retindegi qoyılğan qolı.

Materiallıq baylıqlardı alıwshınıń kim ekenligin tastıyıqlawshı húj-jettiń atı (passport, gúwaliq).

Isenim xattıń zárúrli bólimleri anıq, durıs dúzetiwersiz toltırılıwı kerek. Olay bolmağan jağdayda materiallıq baylıqlardı beriwge ruq-sat etilmeydi. Materiallıq baylıqlardı alıw ushın isenim xatlardı toltırıw, beriw hám esaptan ótkeriw tártibin saqlaw hám paydalanıw, qadağalaw kárxana bas esapshısınıń wazıypası bolıp esaplanadı.

Isenim xatlardıń ekinshi túri—jeke isenim xat, yağniy ayırım bir adam tárepinen basqa bir jeke adamğa qanday da bir isti orınlaw ushın isenim bildirip berilgen jazba hújjet bolıp esaplanadı. Belgili bir shólkemnen pul yaki qımbat bahalı zatlardı, zárúr bolğan hújjetlerdi alıw, transport quralların basqarıw, geypara sawda-satıq shártnamaların rásmiylestiriw hám basqa jeke islerdi orınlaw ushın isenim bildiriledi.

Jeke isenim xatlardıń eń kóp tarqalğan túri pul (aylıq, napaqa) alıw ushın jazılğan isenim xat bolıp esaplanadı. Bunday jazba wákil-likti májbúriy notarial tastıyıqlawdan ótkeriw shárt emes. Isenim bildiriwshı adamnıń qoyğan qolın ol islep atırğan yaki oqıp atırğan jerdegi basqarmalar, ol jatıp emlenip atırğan mákeme hákimiyatı, hár bir áskeriy bólim basshısı h.t.b lar tárepinen tastıyıqlanıwı jetkilikli.

Jeke isenim xatlar erkin usılda kóbinese qoldan jazıladı. Onda tómendegi zárúrli bólimler bolıwı kerek:

Hújjettiń atı (Isenim xat).

Isenim bildiriwshiniń atı, ákesiniń hám atasınıń atı.

Isenim xat berilgen adamnıń tolıq atı.

Isenim xattıń mazmunı (onda tapsırılğan wazıypalar anıq kórsetiledi).

Tapsırılğan wazıypalar ámelge asırılıwı zárúr bolğan mákemeniń atı.

Isenim bildiriwshiniń qolı.

Isenim xattıń jazılğan waqtı.

Isenim bildiriwshiniń qoyğan qolın tastıyıqlağan basshınıń lawa-zımı hám qolı.

Isenim bildiriwshiniń qoyǵan qolı, tastıyqlanǵan sáne hám dón-gelek mór.

Jeke isenim xatlarda da olardıń háreket etiw múddeti kórsetiledi. Napaqa alıw ushın beriletuǵın isenim xattıń háreket etiw múddeti úsh ayǵa shekem boladı.

Jeke isenim xatlar tastıyqlanıwına qaray ápiwayı hám notarial bolıp eki túrge bólinedi.

Ápiwayı isenim xatlar is haqı, napaqa, stipendiya pochta jónetpelerin alıw ushın onı jazǵan adam islewshi mákeme yaki oqıyтуǵın bilim jurtı baslıǵınıń qolı hám móri menen tastıyqlanadı.

Notarial isenim xatlar notarial keńseler tárepinen, olar bolmaǵan jerlerde rayonlıq, qalalıq hám awıllıq hákimiyatlar tárepinen tastıyqlanadı. Bularǵa turaq jaydı sıylıqqa beriw, miyrastı ótkerip beriw, miyrastı alıw huqıqı haqqındaǵı gúwalıq, jeńil avtomobilden paydalanıw h.t.b islerdi ámelge asırıw ushın jazılǵan isenim xatlar kiredi. Notarial isenim xatlardıń ápiwayı isenim xatlardan jáne bir ayırması—olarda hújjettiń atınan keyin onıń dúzilgen ornı hám sánesi kórsetiledi.

Rásmiy (xızmet salasındaǵı) isenim xattıń úlisi:

Mekteptiń tórt múyeshli móri
(isenim xattıń qatar sanı, berilgen waqtı)
(05.06.2017)

Isenim xat

Shomanay rayonındaǵı 12-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebi direktorınıń xojalıq isleri boyınsha orınbasarı Iniyat Marqabay ulı Turdımuratovqa rayon aralas zatlar dúkanına ajratılǵan 5600000 (bes million altı júz mın) sumlıq sport buyımların alıwǵa isenim bildiredi.

Isenim xat 2017-jıldıń iyun ayınıń 25-sánesine shekem óz kúshine iye.

12-sanlı mektep direktorı:

U. Mırzabaeva.

ÁPIWAYÍ JEKE ISENIM XATLARGA MÍSALLAR:

Isenim xat

Men, Nókis qalası 21-kishi rayon 15-jaydıń 28-úyinde jasawshı Aytjan Smet ulı Bayniyazov jaqın qońsım Murat Bahadır ulı Seytnazarovqa qalanıń 15-baylanıs bóliminen meniń atıma kelgen pochta jónetpelerin alıwǵa isenim bildiremen.

2018-jıl 21-aprel (qolı) Aytjan Smet ulı Bayniyazov

Aytjan Smet ulı Bayniyazovtıń qoyǵan qolın tastıyıqlayman.
Kadrlar bóliminiń baslıǵı (qolı) Aytbay Qádir ulı Saparov

2018-jıl 21-aprel (mór ornı)

Kelisim xat

Xızmet boyınsha kelip túsken hújjetler ústine basshılar tárepinen qanday da bir pikir bildirip, ne islew kerekligin belgilep beretuǵın jazıwlar kelisim xat (rezolyuciya) delinedi. Bunday belgilep beriwshı jazıwlar, ádette, júdá qısqa anıq bolıp, kórsetpe túrinde jazıladı. Qanday da bir qaǵazǵa — meyli ol joqarı mámleketlik uyımnan kelgen buyırıq yaqı kórsetpe bolsın, meyli qanday da bir xızmetker yaqı jumısshınıń ótinishi ya shaǵımı bolsın — kelisim xatın jazıwdan burın basshı onıń mazmunı menen jaqsılap tanısıp shıǵıwı, áhmiyetin tereń túsiniwi hám orınlanıwın durıs belgilep beriwı kerek. Belgilenip berilgen jazıwlardıń orınlanıwın waqtı-waqtı qadaǵalap turıwǵa da itibar beriliwi lazım.

Kelisim xatınıń tiykarǵı zárúriy bólimleri:

Orınlawshı yaqı orınlawshılardıń atasınıń atı.

Qısqa kórsetpe.

Orınlaw múddeti (zárúrli bolsa).

Basshınıń qolı.

Sáne.

Kelisim xat ulıwma hám anıq mazmunǵa iye bolıwı múmkin.

Ulıwma kelisim belgileri:

Basshılıq ushın esapqa alınsın.

Orinlaw ushın esapqa alınsın.

Maǵlıwmat ushın esapqa alınsın.

Anıq kelisim belgisinde basshı hújjetniń mazmunına qaray, baǵınıshlı lawazımdaǵı xızmetkerlerge tiyisli tapsırmalar beredi. Olarda, ádette, lawazımlar, rásmiy anıq atasınıń atı kórsetiledi.

Mısalı:

Kásiplik awqam baslıǵı

T. S. Sársenbaevqa

Komitet májilisinde kórip shıǵıń hám arzagóyge juwap xat tayarlań.

(jeke qolı. sáne)

Kelisim belgisinde orınlawshılar sanı bir adamnan artıq bolmaǵan maqul, biraq ayırım jaǵdaylarda 2—4 adam bolıwı da múmkin:

Sabır Mádiyár ulına

Bólimde kórsetilgen kemshiliklerdi dúzetiwge dıqqat bóliń.

Allabay Qudaybergen ulına

Kelesi jıldıń is jobasın dúziwde usınıslardı esapqa alıń.

(jeke qolı. sáne)

Kelisim belgisinde orınlawshılar eki adamnan artıq bolsa, birinshi adam hújjet ushın sheshiwshi orındaǵı adam bolıp esaplanadı.

Kelisim belgileri buyırq meyilde jazılsa da, jaǵdaylarǵa baylanıslı (tiykarǵı jumıstı orınlaw basqa adamǵa jüklenip atırǵanda) «Ótinish qılaman», «Sorayman» sıyaqlı jumsartıwshı sózler qollanılganı maqul.

Kelisim belgisi anıq kórinip turıwı ushın, ádette, birinshi bettiń joqarı bólimindegi bos orınǵa tiykarǵı tekstke parallel qılıp qoldan sıya menen jazıladı.

Kórsetpe

Kórsetpe — bul nızam hám basqa normativlik hújjetlerdi túsindiriw maqsetinde shıǵarılatuǵın huqıqıy hújjet. Ol mákeme hám onıń bólimleriniń, jeke hámeldar hám puqaralardıń shólkemlestiriw, ilimiy-texnikalıq, finans hám basqa da isleri tiykarında tártip-intizam ornatiw maqsetinde mámleketlik basqarıw uyımları tárepinen shıǵarıladı yaqi olardıń baslıqlarınıń qol qoyıwı menen tastıyıqlanadı.

Kórsetpeniń zárúrli bólimleri:

1. Hújjettiń joqarısında tastıyıqlawshı xat.
2. Hújjettiń teması, atı (Kórsetpe)
3. Tekst (kirisiw bólimi, bólimleri, bólimsheleri h. t. b)
4. Kórsetpe dúziwshiniń lawazımı, atı, ákesiniń hám atasınıń atı, qolı.

5. Kórsetpe dúzilgen sáne hám qatar sanı, shártli sanları.

Zárúrli bólimniń 1-qatarında joqarıda «Tastıyıqlayman» degen sóz jazılıp, onıń tómengi jaǵında mákemeniń baslıǵınıń lawazımı, qolı, hújjettiń dúzilgen waqtı kórsetiledi.

«TASTÍYÍQLAYMAN»
«Bilim» baspasınıń direktori

Qolı
22-may 2017-jıl

Tema menen hújjettiń atı qosılǵan jaǵdayda da boladı. Lekin hújjettiń atı «Kórsetpe» sózi, ádette, temadan keyin, al orıs tilinde temanıń aldında taza joldan úlken háripler menen jazıladı. Temada kórsetpe talapları qaratılǵan másele, mazmun yaki jeke adamlar anıq shegaralanıp kórsetiliwi tiyis.

Máselen: «Is qaǵazların qalay júrgiziw haqqında «KÓRSETPE»

Kórsetpe teksti bólimlerden quraladı, bólimler bólimshelerge, statya hám bántlerge bóliniwi múmkin. Kórsetpe «Ulıwma qaǵıydalar» dep atalatuǵın kirisiw bóliminen baslanadı. Onda kórsetpeniń mazmunı, paydalanıw tártibi hám basqa ulıwma máseleler sóz etiledi. Teksttiń tiykarǵı bólimi anıq kórsetpeler beriwshi qásiyetke iye bolıp, onda «kerek», «lazım», «shárt», «tiyis», «múmkin emes», «jol qoyılmaydı» sıyaqlı sózler hám sóz dizbekleri qollanıladı. Tekst úshinshi bette sóylewshiniń atınan yaki onısız bayan etiledi.

Kórsetpelerdiń ishinde xızmetkerdiń lawazımı kórsetpesi ayrıqsha orındı iyeleydi. Onda ulıwma bólim, xızmetkerdiń minnet hám wa-zıypaları, huqıqları, basqalar menen qarım-qatnası, isti bahalaw jolları hám juwapkershiligi kórsetiledi. Lawazım kórsetpesin xızmetkerdiń tikkeley baslıǵı islep shıǵıp, onı keyninen bólim baslıǵı yaki mákeme baslıǵı tastıyıqlaydı.

Lawazım kórsetpesiniń tómendegidey ózine tán zárúrli bólimleri bar:

1. Mákeme yaki onıń bóliminiń atı.
2. Hújjetiniń atı.
3. Ústingi tárepindegi tastıyıqlawshı xatı.
4. Sánesi.
5. Shártli sanları.
6. Dúzilgen ornı.
7. Teması.
8. Teksti.
9. Dúzgen adamniń qolı.

KÚNDELİK

Miyzanniń 12-sánesi. Men ornımnan erte, azanǵı saat jetide turdım. Kún ashıq boldı. Dene shınıqtırıw ushın 10 minut jeńil gimnastika isledim. Sońınan muzday suwǵa juwındım. Azanǵı awqattı jep mektepke kettim. Búgin algebra hám qaraqalpaq tilinen «5» bahasın aldım. Áke-sheshemniń de hám meniń de waqtım xosh boldı. Sabaqtan soń azǵantay dem alıp, keyninen úy jumıslarına kómek berdim.

Erteńgi sabaqqa júdá muqıyatlı tayarlandım.

Miyzanniń 13i. Búgingi kún bultlı boldı. Azanda sál selpilep jawın jawdı. Tústen keyinge qarap kún ashıldı. Sabaqtan keyin Azamat ekewimiz úlketanıw muzeyine bardıq. Muzeyde hár túrli eksponatlardı kórdik. Olardıń ishinde, ásirese arxeologiya bólimi meni qızıqtırdı. Keshte jazıwshı Tólepbergen Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» romanın oqıdım. Oqıp baratırǵan jerlerim ózime unadı. Sońınan telekórsetiwden demalıs koncertin tıńladım. Muzıka adamǵa sonday jaǵımlı. Ol sharshaǵanıńdı shıǵaradı.

DAǴAZA

20...-jıldıń 13-sáwir ayı kúni saat 16⁰⁰te Kúnxoja atındaǵı orta mektepte ata-analar jıynalıstı boladı.

Kún tártibinde:

- 1. III sherektiń juwmaǵı,**
- 2. Qatnas hám tártip máselesi.**

Bayanatshı — mektep oqıw bóliminiń baslıǵı Qonısbay Palwan ulı.
Mektep direktorı.

27-shuniqiw. Özleriñiz muqallimniñ basshılıǵında mekteptegi hár túrli jumıslarǵa baylanıslı daǵazalar hám ótkerilgen jıynalıslarǵa protokollar jazıp úyreniñ.

28-shuniqiw. Úlgi sıpatında berilgen akt, xabarlama hám telegrammalardı oqıñ. Olardıñ stillik özgesheliklerine dıqqat etip, tiyisli jerde durıs qollanıwdı bilip alıñ.

AKT

Biz, tómendegi komissiya aǵzaları, Aytımbet Ábdiraman ulı (mektep xojalıǵın basqarıwshı) Gúlziyba Qádirimbet qızı hám Azat Pirnazar ulı menen birlikte 20...- jıldıñ jawza ayınıñ 12-kúni usı aktti tayarladıq. Akt mazmunı tómendegishe:

93 Báhargi egis waqtında mektep jerine egiw ushın satıp alınǵan 1 kg piyaz tuqım, 1,5 kg geshir tuqım, 200 kg kartoshka arnawlı tayarlanǵan jerlerge tolıǵı menen egildi. Usınıñ durıslıǵına qol qoyıwshılar:

Mekteptiñ xojalıq basqarıwshısı: (qolı)	Aytımbet Ábdiraman ulı
Qatnasıwshılar: (qolı)	Gúlziyba Qádirimbet qızı
(qolı)	Azat Pirnazar ulı
	20...-jawza ayınıñ 12 si.

XABARLAMA

Rayonlıq jaslar shólkeminiñ xatkeri M. Áljan ulına Ájiniyaz atındaǵı orta mekteptiñ oqıwshıları mektep aynalası menen awıl atızlarına báhargi terek tigiw minnetlemesin múddetinen bunnan artıǵı menen orınlap shıqtı. Báhargi terek egiw waqtında oqıwshılar jobada belgilengeninen zıyat 300 túp tut, 500 aq terek t. b. nállerin tikti.

Jaslar shólkeminiñ xatkeri: (qolı) Sh. Qádirbek ulı.
20...-jil, hamal ayınıñ 12 si.

TELEGRAMMA

Tashkent, Nawayı kóshesi, 6-jay, Raximov Abatqa
Sizdi tuwılǵan kúniñiz benen qutlıqlayman, óziñizge bekkem densawlıq, oqıwıñızda úlken tabıslar tileymen. (atı, familiyası)

TELEGRAMMA

20...-jil Sumbileniń 25 si kúni. U 3-reysi menen ushaman, kútip al (ismi)

TÁKIRARLAW USHÍN SHÍNÍGÍWLAR

Berilgen úzindilerdi oqıń hám óz sózińiz benen bayanlań. Waqıyaǵa tema qoyıń.

1. Biz apatshılıq orayı bolǵan aymaqtı kórmekshi edik, biraq, málim sebeplerge bola, telefon baylanısı menen ǵana sheklengendi maqul kórdik.

— Awhal izge túsip kiyatır, — dep xabarladı ol jaqtan telefon arqalı. Qáweterlenbey-aq, qoyıńlar...

Joqarıdaǵı sózlerdi esitip, bizler kewlimiz biraz qáterjam bolıp qayttıq. Ol jerde bolsa, ǵúres dawam etip atır. Átteń, bul sawal qıynaydı:

Bul apatshılıq qalayınsha júz berdi? Onıń aldın alıw múmkinshiligi joq pa edi? (*Gazeta materiallarınan*).

2. Kún batıp baratır. Aspanda asiqtay bult joq. Qubladan jangá jaǵımlı salqın samal esedi. Esken samaldıń epkini menen toǵaydaǵı qalıń ósimliktiń bası barıp-kelip shayqaladı. Teńselip ırǵaladı. Japıraǵı shayqalǵan aǵashlardıń astında samaldıń órine qarap kókiregińdi kerip tura qalsań, bir túrli ráhátlenip zeyniń ashıladı. Turǵan sayın turǵıń keledi.

Toǵaydıń arasında aǵashtan, kók qamıstan islengen bir ılashıq bar. Shatlardı qırqıp, kók qamıslardı orıp ayamay basqan. ılashıqtan jawın ótse de, quyash ótkendey emes. Esigi qublaǵa qaratılǵan eken, jaǵımtallı keshki samal esikten kirip, ılashıqtıń quwıs-qoltıǵınıń barlıǵına jaylasqan, ishi teris áywannıń astınday házlik, salqın.

Kún batıp baratırǵanda usı ılashıqtan bir qara torı jas kelinshak shıǵadı da qorıqqan adamday alańlap hár tárepke qaraydı, hesh nárse kórinbegenlikten qaytadan ılashıqqa kiredi. Tuwılǵanına 5—6 kún bolǵan qızıl shaqa jas bala ılashıqta qundaqlawlı jatır edi. Ingalap jılasa, balanı emizip jubatadı. Bawırına basıp:

— Ózi atasına usaġan-aw. Atası qonqaq murın, adıraq kózlew edi, balası da sonday. Tap atasınıń awzınan túskendey. Balasın kórgende atası quwanar ma eken, yamasa burın bala súymegen adam joldaslarınan uyalıp qalmas pa eken, — dep kelinshek gúbirlep ózinen-ózi sóyleydi. Biraq onıń sózine bawırındaġı qızıl bala da, dógeresindegi tábiyat ta túsınbeydi. Kelinshek sóylep-sóylep boldı da, ılaşıqtan maydanġa shıǵıp, taġı dógeresine qaraydı, aġashtıń basına shıqtı... (M. Dáribaev).

3. Bir kúni balalar «Haywanat baġı» degen kishkeneler ushın arnalġan kitapshanı kórip otırıp, pildıń suwretiniń ústinde tartısıp qaldı.

— Oho, pil ne degen úlken, bul sirá hesh nárseden qorıqpaytuǵın shıǵar? — dedi Jańabay tańlanıp.

— Awa júdá, ayttıń-aw, qorıqpaytuǵın sirá jan bola ma? — dedi Murat oġan qarsı shıǵıp.

— Boladı, pil qorıqpaydı. Sen oqıw kitaplarında kórmediń be? Pil qanday kúshli, jolbarıslardı ayaġı menen basıp óltiredi!, — dedi Baxıt Jańabaydı quwatlap.

Bulardıń tartısın shette otırġan Aysha: — Sizler jónsiz tartısıp atır-sızlar. Bunnan hesh payda shıqpaydı. Onnanda Uzaqbergen atamnan sorap qaytayıq, júriń, — dedi.

— Júriń, júriń, — desti balalar.

... Balalar Uzaqbergen ata menen sálemlesiwden-aq, úshewi úsh jaqtan sorawlar jawdırıp atır.

— Ata, pil degen hesh nárseden qorıqpaydı ya? — dedi oz pikirin quwatlap Jańabay.

— Ata, pil neden qorıqpaydı eken? — dep soradı Murat. Ústi-üstine usınday sorawlar berilip atır. Al, Uzaqbergen ata bulardıń sorawların erinbey tıńlap otır.

4. Álbette, awılımızdıń kelbeti jaqın jıllar ishinde tanımaslıq dárejede ózgeredi. 2. Ol, múmkin, bizlerge járdemge keler. 3. Meniń oylawımsha, koncert qızıqlı ótti. Biziń aldımızda úlken wazıypalar tur: birinshiden, orta mektepti tabıslı tamamlaw, ekinshiden, joqarı oqıw orınlarına kirip, oqıwdı jáne de dawam ettiriw. 5. Qullası búgingi isti erteńge qaldırmawımız kerek. Rasın aytsam, men de shın kewilden quwandım. (Ó. Xojaniyazov) 7. Solay etip, bul usınıs bir awızdan qabil etildi. (A. Bekimbetov) 8. Bul shınında, jaqsı qıyal edi. (I. Yusupov).

9. Gúmbirle, gúmbirle, Asqar taw,
Sazıńnan ses urlap alayın.
Yosh barda, kókirekte qol barda,
Turqıńdı toplayın tolayım.

(*Sh. Seytov*)

10. — Óydeme, — dedi Ajar kelin, mańlaydı heshkim ġayrı jurttan
tawıp almaydı. (*K. Sultanov*).

Bálki, nasaz keler, bálki saz keler,
Bálki, hawazımnan báhár, jaz keler,
Tek, sıńlim, qardashlıq kewlimdi uqsań,
Sonıń ozinen-aq mağan ház keler.

(*I. Yusupov*)

Aġın suwdı jaġalaġannıń,
Sezimi sergip, kewli keńeyer,
Tebisindey tamırda qannıń,
Suw toqtawsız aġıwdı biler.

(*I. Yusupov*)

Quyash kúldi, jiltır gúmis nur tókti,
Sáwle shashıp, jiltıratı jer kókti,
Bulaq shapshıp sıldır-sıldır atılıp,
Boz jorġaday sekiriwin údetti.

Jer betiniń qarı ketip, dolanıp,
Bay tábiyat ġáziynesin dóretti.

Toliqsıp, tawlanıp ótken burınlar.
Taraqqa kelmegen asaw burımlar.
Qaġazday qulaqlar, piste murınlar,
Árebek sirġadan qalġan qusaydı.

(*G. Esemuratov*)

5. — Wa, xalqım! — dedi tútep turġan dalaġa tunjırap qaraġan
Taġaymurat. — Xan bolġanim joq, biraq xanġa qádirli boldım. Biy
bolġanim joq, biraq biyge joldas edim. «Tuyġın menen dos bolıp,
torġay da tórge shıqqan» — degen sóz bar. Edil boyında el biyligi
ushın talasqan ekimıń sultan bar edi, endi hesh birewi joq. Qarshıġa

qırılıp, qara qusqa náwbet jetti degen — usı. Bek bolǵannıń bári bir-dey emes arasında búrkiti de, bayıwlısı da bar edi. Búrkitten tálim aldım, bayıwlıdan qashtım. Qırq jıl qılısh uslaǵan bolsam, sonıń otız jılın ot úplep júrip ótkizdim. Segiz jıl jalınlı kórik aldında turıp semser soqtım, on jıl orıstıń mádeniyatın úyrendim, jetti jil jaw menen ayqastım. Babalarım bay bolǵan joq, qızıl tildi iske salıp kún kórdi. Sózge sheshen adamlar edi. Men adamlar menen emes, temir menen tillestim. Temirshiden ne tórelı sóz shıǵa qoyar deyseń.

Ormanbettiń oń qolı edim. Orda basqarıw usılın úyrendim. Sonıń ushın da, eń sońında awırmanlıqtı maǵan júklep otırsız. Bul orınlı da shıǵar. Tileklerińizdi qabıl aldım, biraq bul tursımızda biz el bola almaymız. Jaw jaǵamızdan aldı, etegimiz tarı bolıp tur. Xo-Urlıq endi shapsa, elden nıshan qalmaydı. Edil boyı endi bizge mákan bolıwdan qaldı. *(K. Mámбетov)*

6. Ekinshi kúni azanda Temirxan ata balalardı kól ishi menen tanıstırdı. Qalay etip pishen orıw kerekligin túsındirdi, biraq bul kúni hesh kim de pishen orıwǵa kirirken joq. Hámmesi de kól ishın qıdırıp, dem aldı. Balalar biraz dem alǵannan keyin, Temirxan ata olardıń bazi birewlerine aǵash shawıp ákeliwdi, kimine otın tayarlawdı tapsırdı. Keshke shekem kewlindegisiniń barlıǵın da isletti. Sóytip, ǵarrı óz miyneti menen jaslardıń jataq ornı ushın shatır dúzetip berdi. Shatır oǵada sulıw hám kól ishinde ayrıqsha kózge túsetuǵın appaq sán berip turdı.

— Endi men qaytayın, balalarım, — dedi Temirxan ata kelesi kúni azanda, — búginnen baslap meniń aytqanımday etip ora berińler.

Bul waqıtta tań atıwǵa meyil berip, kún shıǵıp juldızlar serpile baslaǵan edi. Balalar da álleqashan turıp shay ishıp atır.

— Ata, keshe de tınbadıńız, túske deyin jatıp dem alıp ketersiz, — dep Atamurat mirát etti.

— Joq, shıraqlarım, házir awıldıń hámmesi meni kútip otırǵan shıǵar. Búgin awılǵa jetip, qalaǵa ketiwim gerek.

Balalar qansha jalınsa da, Temirxan ata óz aytqanında turıp aldı. Aqırı bolmadı. Hámme orınlarınan turıp, ǵarrını qaytarmaqashı boldı. Birewleri juwırıp barıp onıń atın sheship ákeldi. Temirxan ata atqa minip awılǵa qaray jónelgeninde, gey birewleri: — ata bizlerge gazeta, xat ákelip tur, — dep izinen baqırısıp qaldı. *(T. Qayıpbergenov)*

DÓRETIWSHILIK JUMÍSLAR USHÍN TEKSTLER

MÚTÁJLIK ÚYRETEĐI

Bir otınshınıń eki balası bolıptı. Hár kúni ol toǵayǵa barıp otın shabıw ushın balasınıń birewin ózi menen birge alıp ketedi eken. Ol otın shapsa, balası oǵan járdemlesedi eken. Sóytip júrgende balaları úlkeyip erjetkennen keyin, ákesi olarǵa bılay deпти:

— Endi, balalarım, sizler toǵayǵa ózleriń barıńlar, al men úyde qalayın. Balaları oǵan bılay dep juwap beripti:

— Aǵa, qápelimde arba sınıf qalsa ne qılamız, kim onı bizlerge dúzetip beredi? —

Balalarım, egerde arba sınıf qala qoysa yamasa taǵı da qolaysız waqıya bolıp qalaǵoysa, qorqpańlar. Sizlerge mıtájlik barlıǵın da úyretedi. Sóytip, aǵayınlılar toǵayǵa jónep ketipti. Jas jigitler shaqqan, tez isleпти. Olar otındı kereginen de zıyat shawıp, olardı arbaǵa jaqsılap tiyep, úyine qaray kete beripti. Arba jolda sınıf qalıptı. Olar arbandan sekirip túsip:

— Mıtáj, kel bunda arbanı dúzetip ber, — dep baqıra baslaпти.

Gewgim de tıse baslaпти. Mıtáj bolsa kelmeпти. Sonda kishkene inisi bılay deпти:

— Nálet jawır, Mıtáj kelmedi. Arbanı dúzetiwdi ózlerimiz qolǵa alsaq qáytedi? Oǵan úlkeni bılay dep juwap beripti:

— Múmkin, Mıtáj uzaqqa ketip qalıp, bizlerdiń dawısımızdı esitpey turǵan shıǵar. Kel kúshimiz jetkenshe ekewimiz birge baqırayıq. Sol baqırıwdan tamaqları qarlıqqansha baqırıptı, biraq olarǵa heshkim de kelmeпти. *(Bolgar xalıq ertegi)*

JOL QÍSSASÍ

Insannıń júrek pákligi hárqashan ózine ılayıqlı páklikti taba bermeydi. Ómir seniń aytqanıńnan kóre turmıstıń biyliğine ırıq berip, óz erkinnen ayrı tússeń de táájip emes! Biraq turmısqa biyletiw de, onıń aǵımında ketiw de ózińe, tek ózińe ǵana tán. Hárqashan júrek hámiri seniń isenimińniń qulı. Demek solay eken, turmısqa da sıǵalap qaraw dárkár eken.

Bas urıw, turmıstıń erkinde ketiw múmkin, biraq insan atawlı óz ıqtıyarın qoldan berip, iyi boslıq etip, barlıq jala atawlını turmısqa jabıwdı emes, óz erkińdi biylewdi de oylawıń kerek. Bárin turmıstıń

biyligine salıp, mezgilsiz umıta bersen, erteñgi aldağı waqıt ullılığının táshwishlerin qalay tartasañ?

Qoblannıń jumısı jaman emes edi. Tınısh. Temir jol stanciyası úlkeyip, jańa qala salına basladı. Buringı jatqan bir meñirew dala kóz tartatuğın qalağa aynala berdi. Tumlı-tustan adamlar kelip, xalıq kóbeydi. Onıń üstine Qoblan alısqa ketip atırğan joq. Qurılıs materialların tasıydı. Kesh bolsa jataq jay, kinoteatr. (S.S.)

SHEGARASHÍNÍN BALASÍ

21-iyunnen 22-iyunge ótken tın jıldıń eń qısqa túni edi. Bul tın 1941-jılı Ukrainanıń batısında jáne de qısqa bolıp ótti. Xabar beriwshi hám jaqtılandırıwshi raketalar tań qarańlılıqın buzıp jiberdi. Mıńlağan qanlı sağımlar jalınğa aylandı. Urıs baslandı. Gitlershi diviziyalardıń jawızlıq hújimine birinshi bolıp shegarashılar dus keldi. Basqalardıń qatarında Lvov oblastında jaylasqan zastava gornizonı da sawashqa kiristi. Shegara saqshıları arasında zastava baslıgının orınbasarı V. Golubevtıń 12 jasar balası Sasha Golubev ta bar edi.

Jas baylanısshı Sasha oq jawını astında oypatlıq hám biyikliklerden sheberlik penen paydalanıp, jawıngerlik xızmetin atqarıp turğan shegarashılarga birneshe mártebe oq dáriler alıp barıp berdi.

Jol shetindegi tasada stanoklı pulemet bar edi. Pulemetshılar hújim jasap kiyatırğan fashistlerdi ayawsız qırğınğa ushıratıp turdı. Sonda da, hújim toqtağan joq. Zastavadağılar pulemettin bargan sayın kem atıp atırğanlıqın sezip qaldı. Demek, olardıń oqları tawsılıp qalğan.

— Sasha, járdem bermeseñ bolmaydı. Bala eńbeklep ketti. Áne, ol pulemetke jaqınlap qaldı. Barı-joğı 30 metr qashıqlıq qalğanda, Sasha pulemetshilerdin artınan eńbeklep kiyatırğan nemic avtomatshısın kórdi. Jasıl túsli mundir qasına kelgende, Sasha oğan oq attı...

ÓRDEK QÍRĞÍNNAÑ SOÑ

Xalqabad MTSında mısker bolıp isleytuğın qısıq kózli, beti bujır, eki urtı kámpit sorıganday ishine kirip ketken, irsek-tirsek gürek tisleri sóylegende qıymıldap turatuğın, shashları siyrek, jarasıqsız, soğan qaramastan shash qoyıp júretuğın, jası bıyıl qırq ekini bassa da hawlirip sóylegenin qoymağan Asqarbay degen jekke baslı bar edi. Beli jińishke, jawırını keñ, qálegen kiyim, belin buwsa jarasıp

ta sala beredi, qáddi-qáwmeti tik. Qolınan kelmeyjaq nársesi joq, bel-ketpen de saplaydı, toqtap qalğan traktordıń ba, mashinanıń ba buzılğan jerin shuqlastırıp tappay da, júrgizbey de qoymaydı. Aynaqapını da soǵıp kete beredi, gerbish órgende, jay sıbaǵanda ábden kámine keltirmese buzıp taslap, qaytadan isleydi. Qolına gazeta, kitap berseń, nan bermey-aq qoy, ashtan ólgenine qayıl.

Shaqamandaǵı aǵayinleri menen urısıp, qolın bir siltep ketkeli berli usı Xalqabad MTSında islep atır. Shopanday kúnde bir úyde qonaq bolıp, jaman úyrenip ketken usı adamnıń Sayımbet penen álpi alısıp, Sayımbettikinde birotala toqtadı. Shamalı kórpe-tósegi bar eken, onı da alıp keldi. Sál nárseniń ústinde Sayımbet onı úyinen quwıp jibergeni menen bir hápte óter-ótpesten onısız ómiri qızıqsızday ózi izlep tawıp keledi. Taǵı birewi dúmshe qoyıp, birewi ot jaǵıp, birewi suw tasısa, birewi qamır iylep, taǵı ońısıp kete beredi. (Sh. S.)

ÓMIR DÁPTERI

Ushan biyik Pamirden baslangan Ámiwdárya «Qızıljar» degen jerde «Aral teńizine bólinip barayıq» degendey, arqa betten «Qıpshaq», «Tallıq», «Mádeli» bolıp, al qalǵanı qubladań «Aqdárya» bolıp, keń shalqar dárya bolıp teńizge quyadı. Araldan shıqqan paroxod suwınıń mollılıǵına qarap, gá «Mádeliden» júrse, gá «Aqdáryadan» júredi. Eki dáryanıń boyı da sıǵasqan elat. Aqdáryanı gá «Orıs awıl», gá «Qabasan awıl» dep te ataydı. Dáryanıń jaǵasına salınǵan shaǵaladay aq jaylar. Awıl qaraqalpaq, qazaq, orıs — úsh dúrkin bir taypa elat. Ğırra jaǵada — uralskiyler. Orıs bayları bándirgi jerlerge qonıslasıp bolǵan soń dárhal sholan saldı, orısı-musılmanı jarlılardı jallay basladı. Solardıń biri biziń awıldaǵı Nurkeley degen bay edi.

Nurkeleyge jallangán kisi úshtiń biri boladı: aw-duzaǵı bir pay, kemesi bir pay, eki paydı baydıń ózi aladı. Sonda malay toǵız balıq uslasa, altawı Nurkeleyge tiyisli de, úsh balıǵı ǵana badraqqa beriledi.

Bay bul balıqlardıń hámмесin shplanına salıp, jumısshılardıǵa qaq-latıp, duzlatıp, paroxod penen Rossiyaǵa shıǵartadı da, birneshe esege pullap qaytadı. Jergilikli sada xalıqtıń onıń menen isi joq, bayaǵı waqıttaǵı sal minip, qaza salǵan ábiger talaptan qutilǵanına quwanadı. Bay menen urısıp, birewi ketse, ornına úshewi talap sorap keledi. (K.S)

JETIMNÍŇ JÚREGI

Shashın tarap otırǵan Aysholpan bazda qolın kóterip, shashın sıypaǵanda jeńi shıǵanaǵına qaray túsip ketkende aq bilegi adam kewlin júregine joldas etkendey qıyalǵa dóndiredi.

Aysholpannıń qásiyeti tek sulıwlıǵında emes. Onıń ótkir zeyinli, ashıq minezli, uqıplı bolıwında edi. Ol oǵada puqta, sezgish qız. Kel-ketti bilip, uqıplı bolıwında edi. Ol otırıs-turıstı, jaqsı-jamandı, dos-dushpandı ayıra biletuǵın da edi. Aysholpan kamalǵa kelip, úy-ishiniń jumısına jaraytuǵın bolǵan kúnnen-aq, óz úyiniń iyesi bolıp aldı. Qartayǵan anasına qosılıp hesh bir miynetten qashpastan xızmet etti. Birde jamandı, birde jaqsını aytadı, degendey jurttı Aysholpannıń jamanlıǵın aytpadı, jaqsılıǵın ayttı.

Qáddi-qáwmetine, sın-sımbatına, aqıl-oyı jarasqan dep gúrriń qıldı. Kórgen kóz taslaytuǵın, bilgen bawırlasıwǵa qayıl boldı. Onıń jawdırap turǵan alakózleri jigitlerdiń júreginen ótti. Sóytip Aysholpan atı shıqqan ádiwli qız boldı. Tap men sol atı shıqqan Aysholpannıń qas-qabaǵına úńilgendey bolıp qasında otırman. Maǵan onıń kózi de, ózi de, júzi de unaydı. Onıń hárbir sóylegen sózi maǵan násiyhattay kórinedi. Hárbir aytqan sózi qamırdan qıl suwırǵanday bolıp jan-júregiǵe tásir etedi. *(J.A.)*

HÚJDAN

Adam balasınıń ómiri de júdá qızıq. Ol álleqanday bir keńislikte bijnap júrgen sansız qumırsqalarǵa usaydı. Eger ústinen barıp qarap tursań, sol qumırsqalardıń ózlerinde san mıń ózgerisler bar. Birewleri iri, birewleri sál-pál maydalaw bolıp kórinedi. Biraq tasıp júrgen zatlarınıń kólemi ádewir-aq bar. Birewleri úp-úlken bolsa da, qurttay nárseni tańlap alǵan. Al kip-kishkene birewi náhán bir zattı domalatıp baratır. Tamashgóy bolıp sırtında qarap turǵanlarınıń, yaki bolmasa bos baratırǵanlarınıń da esap-sanı joq.

Adam balası da sonday. Birewi ólgenin bilmey isleydi. Al gey-paralar qaltasına qolın suǵıp júrip-aq, uzaq kúndi ótkizedi. Son-da da mańlayı bir márte terlemey-aq atı zer háripler menen jazılıp atırǵanlardıń esap-sanı joq.

Sonıń ushın da, pútkil dúnyanı kóz aldına alıp kelip kórsete alatuǵın bir ádil tárezi bar. Bul—hújdan. Hújdan aldında ózin eń ádil tutqan sudyanıń ózi de albırap, hátte qaytıp ketken teńizdiń ózi de tasıp, óz ornına túsıwi múmkin. *(K.M.)*

MAZMUNÍ

§1. Qaraqalpaq tili hám onıń rawajlanıwı. Tildıń tálim-tárbiya hám basqa tarawlardagı ornı.....	4
§2. Sóylew mádeniyatı — jámiyet mádeniyatınıń aynası. Sóylew mádeniyatı hám sóylew ádebi. Ullı danıshpanlarımızdıń sóylew ádebi haqqındaǵı pikirleri... 14	14
§3. Mádeniyatlı sóylew hám onı qalıplestiretuǵın tiykarǵı belgiler.....	23
§ 4 — 5. Sóylewdiń durıslıǵı — ádebiy til hám ádebiy norma.	30
Sóylew mádeniyatın iyelewdiń usıl hám jolları	41
Sóylew Etiketi.....	43
§ 6 — 7. Sóylew anıqlıǵı	46
§8 — 11. Sóylewdiń logikalılıǵı.....	51
§12 — 13. Tildıń tazalıǵı	53
§14—15. Sóylewdiń baylıǵı.....	56
§16 — 17. Atamaldı paydalanıwdıń sóylew mádeniyatına tásiri.....	73
§18 — 21. Sóylewdiń tásirsheńligi.....	75
§22 — 23. Sóylew mádeniyatı hám sóylew texnikası	79
Sóylew mádeniyatı hám stilistika	83
Publicistikalıq stil.....	86
Ilimiy stil	90
§23 — 24. Is qaǵazları	91
Tákirarlaw ushın shınıǵıwlar.....	103
Dóretiwshilik jumıslar ushın tekstler.....	107

O'quv nashri

Shamshetdin Abdinazimov, Zulfiya Ismaylova, Baymurat Qutlımuratov

QARAQALPOQ TILI

Umumiy o'рта ta'lim maktablarining 11-sinfı uchun darslik

(Qoraqalpoq tilida)

«Bilim» baspası

Nókis—2018

Redaktor *U. Yusupova* Xud. redaktorı *I. Serjanov*

Tex. redaktor *B. Urımbetov* Operator *G. Serımbetova*

Licenziya: AI № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etildi 24.04.2018-j. Qaǵaz formatı 70x90 ¹/₁₆.

Ofset qaǵazı. «Times KRP» garniturada ofset usılda basıldı. Kegli 11.

8,19 shártli b. t. 7,5 esap b.t. Nusqası 10452 dana. Buyırtpa №18-264.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.uz

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekistan Baspa sóz hám xabar agentliginiń «Ózbekiston» baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyi.
100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

№	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladi

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendeǵı jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırılmaǵan, betleri almasırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, birqansha sızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaatlanarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.